

ПАВЛОДАР УНИВЕРСИТЕТИ

МАГИСТРАТУРА

“Қазақ әдебиеті және журналистика” кафедрасы

Магистрлік диссертация

**КӨРКЕМ АУДАРМАНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТІСІ
(М.ӘУЕЗОВТІҢ “АБАЙ ЖОЛЫ” РОМАНЫ, I КІТАБЫ)**

521250 “Қазақ филологиясы”

Орындаушы 15.04.05 [Signature] Аманжолова М.Б.
(күні, қолы)

Ғылыми жетекші
филол. ғылым. канд., доцент [Signature] 15.04.05 Тұрышев А.Қ.
(күні, қолы)

Қорғауға жіберілді:

“Қазақ әдебиеті және журналистика” кафедра меңгерушісі
филол. ғылым. канд., доцент 15.04.05 [Signature] Жүсіпова Г.Қ.
(күні, қолы)

Павлодар, 2005

ЖҰМЫС МАЗМҰНЫ

Кіріспе	3
I. Бөлім. Көркем аударманың теориялық мәселелері	7
I.1 Аударманың жалпы және дербес теориясы	13
I.2 Аударманың тәсілдері	19
II. Бөлім. Аударманың лингвомәдени аспектісі	22
II.1 Лингвомәдениеттану ғылымының негізгі бағыттары	22
II.2 Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінің лингвомәдени ерекшеліктері	26
II.3 Көркем аудармадағы лақун мәселесі (М. Әуезовтің “Абай жолы” романы, I кітабы)	30
Қорытынды	43
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі	48

КІРІСПЕ

Қазіргі уақытта көркем аударманың маңызы күннен-күнге артып келуде. Аударма ісінің дамуы мен оның нәтижелерін көптеген тілдерге аударылған көркем әдеби шығармалардан байқауға болады.

Ерте замандардан бері орыс халқы мен түркі халықтары арасында қарым-қатынас орнағаны бізге мәлім. Орыс-түркі тілдерінің өзара байланысының дамуы бірнеше тарихи кезеңдерден өтті. Ежелгі дәуір Киев Русі қалыптасқанға дейінгі біздің дәуіріміздің алғашқы кезеңдерін қамтиды. Біздің дәуірімізге дейін 6-7ғғ. славян халқы түркі-аварлармен, хазарлармен, басқа да түркі тайпаларымен тығыз сауда-саттық қарым-қатынас жасаған[52,4-5].

Ежелден орыс және түркі халықтары арасында тығыз қарым-қатынас орнап, олардың территорияларының жақындасуына, сауда-экономика саласының нығаюына байланысты екі халық бір-бірінің тілдерін меңгеріп, қос тілдің практикалық тұрғыдан игерілуіне кең жол ашылды. Осыған орай алғашқы *толмач-аудармашылар* пайда болды. Ғалым А.Н. Кононов өзінің “История изучения тюркских языков в России” атты еңбегінде алғашқы аудармашы-толмачтар туралы былай дейді: “Частые поездки русских князей в Орду, общение с представителями Орды вызвали к жизни появление первых переводчиков-толмачей”[52, 5].

Ғалымдардың айтуынша, аударма бір тілден екінші бір тілге аударудың формаларын, түрлері мен тәсілдерін қамтиды. Аударма басқа ғылым салаларымен де тығыз байланыс жасайды әрі әлеуметтік, мәдени, шығармашылық, коммуникативтік қызметі бар біртұтас жүйе болып табылады.

Жалпы «аударма» сөзіне бірқатар сөздіктерде мынадай анықтама беріледі: «Мәтіннің бір тілден екінші бір тілге аударылуы; жолма-жол аударма; авторлық аударма». Аударма жұмысында бірқатар шетелдік, орыс және отандық ғалымдар өз пікірлерін ортаға салып, өз зерттеулері арқылы аударманың теориясы мен практикалық мәнін қатар қарастырып өтеді. Шетел ғылымында аударма құбылысы жан-жақты зерттелген. Зерттеуші-ғалымдардан Дж. Кэтфордтың, М.А.К. Халлидейдің, Г.Егердің, Ж.Мунэннің, О.Каденің, К. Райстың, А.В. Федоровтың, Л.С.Бархударовтың, В.С. Виноградовтың, И.И. Ревзиннің, В.Н. Комиссаровтың, К.Чуковскийдің, С.Маршактың зерттеулері бар[32,74].

Қазақстанда көркем аударма теориясының өзіндік мектебі қалыптасқан. Қазақ аудармасының теориялық принциптері М.О. Әуезов, Ә. Сатыбалдиев, С. Талжанов, Н.Сағандықова, Қ.Әдібаев, Ұ.Айтбаев, Ф.Фаткулин т.б. ғалымдар еңбектерінен көрініс тапқан. Әсіресе қазақ көркем аудармасында ХХ ғасырдың 20-30жж. А.Байтұрсынов, М. Жұмабаев аудармаларының мәні зор болды. Қазақ ақын-жазушыларының проза және поэзиялық шығармалары әр түрлі халық тілдеріне көптеп аударыла бастаған.

Аударма - өзге халықтардың мәдениеті мен мәдени ерекшеліктерінің көрінісін қабылдайтын форма тұрғысынан танылады. Тіл білімінде соңғы уақытта тілді жеке адаммен, оның ойлау өрісімен және рухани-практикалық

қызметімен байланыстыра қарастыру кен жолға қойылған. Лингвистикада сөз етіле қоймаған тіпті жана салалар мен бағыттар қалыптасты (когнитивті лингвистика, антропологиялық лингвистика). Тілдің теориялық және практикалық қырына лингвист ғалымдар өзіндік ғылыми пайымдаулары мен көзқарастарын тұжырымдап өтуде. Осылардың қатарында бар болғаны бес-алты жылдың төңірегінде “лингвокультурология” немесе “лингвомәдениетнама” деп аталатын жас бағыт та аталып келеді.

Лингвомәдениеттану саласы жайында, жалпы бұл саланың объектілері, единицалары мен пәні жөнінде орыс тіл біліміндегі алғашқы көзқарастар В.Телияның, В. Воробьевтің, В. Маслованың еңбектерінен көрініс тапқан[36, 18].

Лингвомәдениеттану бағытының тілдік единицаларын В.А. Маслова тоғыз топқа бөліп қарастырады[21,41].

- баламасы жоқ тілдік бірліктер қатары мен лакуналар.
- мифологиялық тілдік бірліктерді (мәдениеттің, аңыздар мен дәстүрлердің тілге бекітілген дәстүрлі-тұрмыстық формаларын);
- тілдің паремиологиялық қорын (мақал-мәтелдер, жаңылтпаштар);
- тілдік әлептілікті;
- тілдік этикет негіздерін;
- символдарды, стереотиптер мен эталондарды;
- бейнелерді;
- тілдің стилистикалық қорын;
- тіл мен діннің өзара байланыстылығы;

Баламасы жоқ тілдік бірліктер немесе баламасыз лексика - халықтық ұлттық-мәдени ерекшеліктерін танытатын атаулар, реалийлер; ғалымдардың көрсетуінше, баламасыз лексика дегеніміз — “слова, служащие для выражения понятий, отсутствующих в иной культуре и в ином языке, слова относящиеся к частным культурным элементам характерным только для культуры А и отсутствующим в культуре Б, а также слова, не имеющие перевода на другой язык, одним словом, не имеющие эквивалентов за пределами языка, к которому принадлежит”[20,56].

Лингвомәдениеттанудағы баламасы жоқ тілдік бірліктер қатары мен лакуналарды М. Әуезовтің “Абай жолы” романының орыс тіліндегі аудармасы негізінде қарастырып өттік.

Сонымен, төмендегіше негізде еңбектің жалпы құрылымдық ерекшелігін жік-жікке бөліп саралап көрсетуге болады.

Зерттеудің өзектілігі. Қазіргі күні лингвистикада аударма мәселесі дербес, арнайы зерттеуді талап етеді. Бұл жайында М. Әуезов, С. Талжанов, Н.Сағандықова, А. Алдашева, Қ. Әбілов т.б. айтып өткен. Аударматануда аударма теориясының негіздері, аударма әдіс-тәсілдері мен бірлік тұлғалары, аударманың нормасы, аударма ісіне қойылатын талаптар, аударматану ғылымының объектісі мен ұстанымдары, оның ішінде лингвомәдениеттану объектісі ретінде қарастырылатын көркем мәтін мәселелері бүгінгі күнге дейін

ғылыми тұрғыдан толық анықтала қойған жоқ. Сондықтан тіл білімінің лингвомәдениеттану бағытының негізгі категорияларының бірі болып табылатын аудармалағы лакун мәселесі жөнінде тоқталуда, ең алдымен лакун түсінігінің мәні мен қызметіне, лакундық құбылыс түрлерінің тілдегі сипатына, аудармадағы оның рөліне тоқталдық. Ұлы жазушы М.О. Әуезовтің “Абай жолы” романының екі тілдегі (қазақ және орыс тілдеріндегі) нұсқасын салыстыра отырып, мысалдар негізінде аудармадағы лакунның теориясы мен практикасын ашып көрсетуді жөн көрдік.

Зерттеудің нысаны. Біз ғалым Г.А. Қажығалиева әдісін негізге ала отырып, зерттеу объектісі ретінде “Абай жолы” шығармасын алдық. Өйткені, көркем аудармадағы лингвомәдениеттану ілімінде лингвокультуреманың бір түрі болып халықтың өзіндік бағалы сыр-сипаты бейнеленетін екінші моделдеуші жүйе түріндегі әдеби шығармалар жатады. Міне, сондықтан да біз жұмыстың нысаны етіп “Абай жолы” роман-эпопеясының екі тілдегі нұсқасын қатар ала отырып, аударма негізінде көркем аудармадағы лакун мәселесіне көңіл бөлдік.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Зерттеу мақсаты – “Абай жолы” романы бойынша орыс тіліне аударылған сөздер мен сөз тіркестерінің, сөйлемдердің лингвомәдени ерекшеліктерін анықтау, лакундық құбылыстың мәні мен маңызын айқындау. Осы мақсатқа сәйкес төмендегі міндеттер жүзеге асырылды:

- қазақ халқының дәстүрлі қолөнеріне (киіз үй, ыдыс, мата және ұлттық киім атаулары) қатысты атаулардың аударылу ерекшеліктеріне мән бере отырып, олардың лакундық аспектісін қарастыру;

- қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығына тән атаулардың (оның ішінде, төл атаулары, ұлттық тағамдар, аң аулаудағы айла-тәсілдер) бір тілден екінші тілге аударылу мәні, олардың аудармадағы лакундық сипаты;

- қазақ халқының салт дәстүрлеріне байланысты атаулардың (ұлттық ойын түрлері, асық түрлері) аудармадағы лакундық сипатын талдап айқындау;

- адамға байланысты атаулардың (адамның жасына, қызметіне, дене пішініне, мінез-құлқына байланысты атаулар) аударылуындағы баламаларды лакундық тұрғыдан саралап айқындау.

Зерттеу жұмысының материалдары. Бұл еңбекте біз қазақ көркемсөз шебері М.О. Әуезовтің «Абай жолы» әдеби туындысын жұмысқа негізгі арқау етіп алдық. “Абай жолы” роман-эпопеясы-қазақ халқы әдебиетінің мақтанышы, оның ұлттық болмыс танымын, тарихи дәуірін дүниежүзі халықтарына танытатын оқшауы биік бірден-бір туынды.

Әр түрлі деңгейдегі сөздіктермен жұмыс жасай отырып, ұлтымыздың материалдық және рухани мәдениетіне қатысты атаулардың көркем аудармадағы лингвомәдениеттану аспектісі аясында қарастыра отырып, оларды лакундық тұрғыдан көрсетіп өттік. Жалпы, аудармадағы лакун қызметін айқындауда көркем әдеби шығарма негізінде картотека-мысал үлгілері жинақталып талданды.

Зерттеу жұмысының әдістері. Жұмыс барысында талдау, жинақтау, салыстыру, статистикалық, диахрондық және синхрондық әдістер қолданылды.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңашылдығы. Зерттеу жұмысының тақырыбының өзін зерттеудің жаңашылдығы деп айтуға әбден болады. Қазақ көркем аударма мәселесінде лингвомәдениеттану ілімінің лакун құбылысының алғаш сөз етушілері қатарында аталмыш ғылыми-зерттеу жұмысының зерттелінуі. Жұмыста ең алдымен лакун ұғымына түсінік беріле отырып, оның түрлеріне тоқталынды. Тілдегі лакундық құбылыс түрлерінің мәні мен негізгі сипаты мысалдармен дәлелденілді. Аудармадағы баламасы жоқ тілдік бірліктер және лакуна арасындағы өзара ұқсастықтар мен басты ерекшеліктер мысалдар арқылы түсіндірілді. Шығармадағы қазақ тіліндегі киім атауларының орыс тіліне аударылу мәні лакуна негізінде түсіндірілді.

Зерттеу жұмысының нәтижесінің нақтылығы, дәлдігі, дәлелденуі. Лакуна қызметінің зерттелуінде нақты белгілі бір көркем әдеби шығармадан алынған мысалдар негізінде жұмыстың мәнділігін ашу және жан-жақты тұжырым жасау. Ғалымдар тарапынан тұжырымдалған пайымдауларға сүйене отырып, лакун қолданысы мен қызметін мысалдар арқылы дәлелдей түсу.

Зерттеу жұмысының тәжірибелік мәнділігі. Зерттеу жұмысының нәтижелерін жоғары оқу орындарында лингвоелтану, аударма теориясы, салыстырмалы тіл білімі және диалектология пәндерінде кеңінен қолдануға болады.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар. Аударма теориясындағы ең басты қарастырылатын мәселе – көркем шығарманың түпнұскасындағы ұлттық бастаманың өзара байланыстылығы мен өзара әрекеттілігі және оның басқа тілге аударылуындағы мәні. Көркем аударма мәселесінде бір тілден екінші бір тілге аударылған шығармаларда басқа ұлттың мәдениетінде кездеспейтін заттар, құбылыс-түсініктер екінші бір тілге аударылғанда **баламасы жоқ тілдік бірліктер** арқылы ғана көрініс таппай, сонымен қатар лакуна категориясы негізінде де аударылады. **Лакуна** түсінігі біздің тілімізге латын тілінен енген. Берер мағынасы-**бос кеңістік немесе мәтіндегі жетіспейтін орын, өткізіп жіберу**, көбіне тіл білімінде және әдебиеттану ғылымында кеңінен қолданылады. Лакуналар нақты бір тілдегі кейбір сөздер мен түсініктердің екінші бір тілде болмауының негізінде пайда болады. Лакуна сөздер қандай да бір ұлттың мәдениетіндегі қажетсіз болса да белгілі бір аспектісінің маңызсыз бөлінісінің нәтижесінде туындайды.

Зерттеу жұмысының талқылануы мен жариялануы. Жұмыс ПаУ-дың магистратура институтының қазақ әдебиеті және журналистика кафедрасында кафедра талқылауынан өтті. Жұмыстың жалпы мазмұнын танытатын бір мақала Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінде 25-26 сәуір аралығында өткізілетін “Шоқан тағылымы-10” атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарына берілді. Алдағы уақытта бір мақала ПаУ Хабаршысының №2 санына, С. Торайғыров атындағы ПМУ Хабаршысы, филология сериясының №2 санында жариялануы үшін екі мақала баспа бетіне берілді.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндетіне байланысты жұмыс кіріспеден, үш тараудан және қорытынды бөлімнен тұрады. Еңбектің соңынан әдебиеттер тізімі берілген.

I. КӨРКЕМ АУДАРМАНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ешбір байланыссыз әдебиет те, мәдениет те, ел де, қоғам да дамымайтындығы баршаға белгілі. Жер бетіндегі елдердің әдебиеті мен мәдениеті бір-бірімен тамырлас және олардың бір-біріне игі әсер етіп, рухани байлықтар алмасатындығы бізге мәлім.

Әрбір халықтың және бүкіл адамзаттың асыл мұраттарының ең бастысы – ел мен елдің, ұлт пен ұлттың достығы екендігі анық. Осы достықтың дәнекері, әрі халықтар арасын жалғастыратын берік көпірлердің бірі – көркем әдебиет. Ал әдебиеттің өзара байланысы бір-біріне әсер етіп, байытуы қай заманда да көркем аудармасыз жүзеге асқан емес. Бүгінгі таңда дүние жүзінің күллі халқы сусындар рухани бастауға айналған көркем туындыларды ана тілімізде оқуымыз да, казак топырағында өмірге келген әдеби мұралардың, казак акындары мен жазушылары шығармаларының басқа тілдерде сөйлеуі де көркем аударма күдіреті екені ақиқат.

Зерттеуші С. М. Алтыбаева, М. Х. Маданова, Ғ. Қажығалиева, А. Ә. Әбілов, А.А. Алдашев, Н. Сағындықова т.б. ғалымдар ұлттық мәдениеттердің, тілдердің бірін-бірі байытуында, рухани қазыналардың барлық халыққа да ортақ байлыққа айналуында аударма өнерінің үлесінің мол екендігіне тоқталады[6, 5]. Қазак елі егемендік алған кезде, халықаралық қарым-қатынас ұлғайып, рухани байлықтар молайған, әлемнің өркениетті елдерінің озық ойы мен ғылымынан үйренуге ұмтылған тұста, аударманың, оның ішінде көркем аударманың мәні арта түсуде. Осыған орай аударма теориясы мен практикасының да маңызы арта түсуде.

Көркем аударма теориясы мен практикасына байланысты казак филологиясы ғылымында біраз зерттеу еңбектер жазылғандығы жөнінде ғалым А.Ә. Әбілов әзінің “Көркем аударма шеберлігі” монографиясында кеңінен сөз етіп өтеді. Ғалымның айтуынша, казіргі күні көркем аударма мәселесінде сын мақалалар мен монографиялар, теориялық пайымдаулар және топшылаулар көп болғанымен, бұл – біздің елде көркем аудармаға байланысты мәселелер толық зерттеліп болды деген сөз емес,-дейді[12, 5]. Халықтар арасындағы рухани байланыс болады, ал көркем әдебиет байланысы бар жерде көркем аударма өнері жыл санап дами түссе, онда оны зерттеу мәселесінің де замана көшіне ілесе береді. Яғни, ғалымның көркем аударма өнері көркем әдебиеттің дамуымен, қоғамның өсуімен етене тығыз байланысты деген пікірін біз де қолдап өтеміз[12, 8].

Көптеген көркем аударматану ісіне қатысты шыққан зерттеу еңбектерінен қай елдің болмасын көркем әдебиетіндегі жетістік пен олқылық аударма өнеріне де, оның зерттелуіне де қатысты екенін байқадық. Яғни, “Аристотель тұсында теориялық талғам эстетикалық трактатқа айналды. Содан бергі он сан ғасыр бойына сөз өнерінің табиғаты күллі әлем көлемінде тексерілген үстіне тексеріліп келеді, бірақ ешкім талдап бітіре алар емес және көркем сөз

күпиялары қопарылған сайын тереңдей түседі[12, 12]. Ғалым А.Ә. Әбілов “аударма өнері төл әдебиетпен тел өссе, төл әдебиеттің өсуі көркем аударма көкжиегін кеңейтсе, екінші жағынан көркем ой асылдарының шеберлікпен тәржімалануы төл әдебиеттің өсуіне де әсер етеді. Олай болса, оның сан алуан мәселелерін ғылыми тұрғыдан зерттеу де күн тәртібінен түспек емес. Аударма теориясына байланысты бір қиын түйіннің шешілуі өмірге екінші бір проблеманы әкелері сөзсіз. Бұл - әдебиеттің, жалпы мәдениеттің заңдылығы. Бұл - өмір құбылысы”, - дегенге тоқталып өтеді[12, 15].

Көркем аударма өнерінің қазақ топырағындағы дамып қалыптасуы – орыс әдебиеті классиктерінің және орыс тілі арқылы әлем сөз өнері зергерлері шығармаларының қазақшаға аударылған тұсы болып табылады. Бір кезде тек мерзімді басылымдарда пікір, ұсыныс түрінде басталған аударма теориясы мен практикасына байланысты зерттеу жұмыстары келе – келе кең арнаға, ғылыми салаға айналды. Аударма өнерін зерттеудің тарихына көз жіберер болсақ, ең алғашқы көркем аударма мәселесінде 1914 жылы “Айқапта” жарық көрген Сәкен Сейфуллиннің пікірінен бастап кейінгі еңбектердің көтерген мәселесі де, зерттеу бағыты мен әдісі де сан алуан түрлі. Аударма өнеріне қатысты қазақтың зиялы қауым өкілдерінен А. Байтұрсынов, М. Сералин, Ж. Аймауытов пікірлері болды. Дегенмен, аударма өнерін зерттеу көкейтестілігі күн тәртібіне қойылғанмен, халқымыздың ұлы ойшылдарының бірі – М. Әуезовтің 1936 жылы жарияланған “Пушкинді қазақшаға аудару тәжірибелері туралы” атты мақаласына дейінгі еңбектерде (мәселен, Б. Кенжебаевтің Абай аудармашылығы жайында 1925 жылғы, Е. Алдоңғаровтың Пушкиннің “Сараң сері”, “Тас мейман” поэмаларының қазақшасы туралы 1926 жылғы мақалалары.) ғылыми талдаулар мен тұжырымдар болған жоқ [12,16].

Қазақ аударма теориясының алғашқы бастамаларына М. Әуезовтің “Ревизордың аудармасы туралы”, “Пушкин аудармасы қазақ әдебиетіне не берді?”, “Евгений Онегиннің қазақшасы туралы”, “Қазақ сахнасындағы аударма пьесалар” атты мақалалары дем берді. Сонымен қатар ғалымның 1937 жылғы 5 қаңтарда “Евгений Онегин на казахском языке” атты мақаласының жарық көруі қазақ әдебиеттану ғылымында шынымен де көркем аударма теориясының өмірге келгенін айғақтайтын бірден-бір құнды еңбек болып табылады.

Көркем аударма мәселесінде өзіндік ой-пікірімен ғылыми тың тұжырымдар жасаған М. Қаратаевтың аударма өнеріндегі қиындықтар мен принциптерді, жетістіктер мен кемшіліктерді әңгіме арқауы еткен, аударма шығармаларды туған әдебиеттің саласы ретінде дәлелдеген “Жүз жылдан кейінгі Пушкин”, “Пушкин мен Абай” атты екі мақаласының, Т. Жүргеновтің “Казахский перевод “Шахнаме” (“Казахстанская правда” 1. IV. 1935г.), Р. Жаманқұловтың “Пушкин өлеңдерінің аудармасы жөнінде бір – екі сөз” (“Әдебиет майданы”N4), Қ. Өтеповтың “Мыс салт атты” поэмасының аударылуы” (“Қазақ әдебиеті”8.III.) атты мақалаларының 1937 жылы жарық көруі бұл іске әсер етті. Біздің ойымызша, отызыншы жылдар еншісіне тиетін

бұл мақалалардың казак көркем аударма теориясының іргетасы деп тандарлықтай еңбектер екені даусыз[4, 12].

Қазақ аударма өнерінің қыркыншы жылдардағы зерттелуі туралы Ө. Айтпаев: "... соғыстың әлегі бұл салада да ізін қалдырды. Яғни, көңілдің аудармадан гөрі басқа мәселеге алаң болғаны мәлім. Бұл тұста біз бір ғана еңбекті еске аламыз. Ол - М. И. Ритман – Фетисов пен Б. Кенжебаевтың бірлесіп жазған “Советтік Қазақстандағы аударма жұмысы” деген мақаласы” – деп тұжырымдайды[2, 18].

Қазақ аударма өнері қиын-қыстау кезеңінде де зерттелінген. Мәселен, 1946 жылы қорғалған Қ. Жұмалиевтің “Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі” тақырыбындағы докторлық диссертациясында Абай аудармалары туралы бағалы ойлар айтылғандығы жөнінде ғалым А.Ә. Әбілов тоқталып өтеді. Сондай-ақ, С. Мұқановтың 1945 жылдары жазылып аяқталған “Абай Құнанбаев” атты монографиясында ұлы ақынның аудармашылық қызметі сөз болғандығы жөнінде ғалым өз пікірін тұжырымдап өтеді. Сонымен қатар бұл аталмыш мақаладан кейін (ол 1947 жылы жарық көрген) М. С. Сильченконың “Пушкин және казак әдебиеті”, М. Фетисовтың “Пушкин шығармаларының казакша аудармаларының қоғамдық – мәдени маңызы” атты мақалаларының жарық көруі қазақ көркем аудармасының жетіле түсуіне бірден-бір үлес қосқан, өзіндік дем берген еңбектер болып табылады[12, 20].

Көптеген отандық ғалымдардың зерттеу еңбектерін қарастырғанымызда, қазақ аударма өнерінің теориялық мәселелерінің терең зерттелуі елуінші жылдардан басталатынына көз жеткіземіз. Бұл аударма мәселесіне мемлекеттік маңыз беріліп, бүкілодақтық мәселе деңгейіне көтерілуімен байланысты екені мәлім. Өйткені КСРО Жазушылар Одағы бұл мәселені 1951 жылы көпшілік талқысына салып, көркем аударма туралы бүкіл одақтық бірінші кеңес өткізген еді. Кеңестің өткізілуінің арқасында ғалымдар арасында кең түрде өзара пікір алысулар жүргізіліп, көркем аударма мәселесінің зерттелуіне өзінің көптеген оң ықпалын тигізді. Қазақтың көркем аудармасына байланысты Қазақстанда тұңғыш ғылыми диссертация қорғалды. Ол – Жамбыл өлеңдерінің орысшаға аударылуын зерттеу объектісі етіп алған К. Ландаудың еңбегі еді. Ғалымның еңбегі көркем аударманың дами түсуіне ат салысып қана қойған жоқ, ол көркем аударманың Қазақстандағы ғылыми – теориялық зерттелуіне қозғау салушы ретінде рөл атқарып, оны ғылыми сала ретінде тану ұғымын тиянақтай түсіп дем бере түсті[2, 18].

Қазақ көркем аударма өнерінің теориялық мәселелері мен практикалық мәні жөнінде М. Әуезов, М. Қаратаев, М. Жанғалин, Қ. Шәріпов, Ә. Ишмағанбетов, З. Ахметов, С. Нұрышев, С. Қирабаев, К. Қанафияева, Қ. Сағындықов, А. Садықов сияқты ғалымдардың 1950-60 жылдар аралығында жарық көрген еңбектері қазақ аударма өнерінің ғылыми тұрғыдан зерттелуін қалыптастыру ісіне үлкен үлес қосып өтті деп айтсақ, мұндай пікіріміздің қате еместігіне әбден көз жеткізуге болады[4, 10].

Жалпы, тіл білімінің лингвомәдениеттану саласында көркем аударма зерттелуінің жолы, бағдары белгіленген 1960 жылдардан бері жарық көрген

ғылыми еңбектер бірнеше бағытта болғандығына көзіміз жетеді. Осыған қарап зерттеу еңбектерін де бірнеше салаға бөліп өтуге болады. Яғни: 1. орыс тілінен қазақ тіліне аудару; 2. қазақ тілінен орыс тіліне аудару; 3. қазақ тілінен шетел тілдеріне және шетел тілдерінен қазақ тіліне (негізінен орыс тілі арқылы) аудару мәселелері. Аударма өнерінің зерттелуінде ғалымдардан С. Талжанов, Ә. Сатыбалдиев, Ә. Айтбаев және т. б. ғылымдар еңбектері орыстың классикалық әдебиеті үлгілерін қазақшаға аударуды әңгіме арқауы етсе, С. Құспанов, Х. Садықов, М. Бисенқұлов және т. б. зерттеушілер еңбектері көркем шығармалардың қазақ тілінен орыс тіліне аударылуындағы мәселелерді шешуге арналған [12,12]. Соңғы кезеңде көркем аударма өнерінің теориясы мен тәжірибесінде қарымды еңбек етіп жүрген ғалымдар қатарынан толымды еңбек ретінде ғалым-зерттеушілерден Н. Сағындықованың зерттеуін атасак, Б. Репин, Ю. Сүшков, А. С. Ермағанбетова, К. И. Дүйсетаева, М. Ш. Құрманов және т. б. зерттеушілер сатылы аударманың қыр – сырын ашуды мақсат етіп, орыс тілі арқылы қазақ көркем шығармаларының шетел тілдеріне және шетел тілдерінен орыс тілі арқылы қазақ тіліне аударылуы мәселелерін сөз етіп, тұжырымды пікірлер айтып өтеді [12,20].

Аударманың ғылыми зерттелуін тереңдете түсетін аударманың басқа да түрлі мәселелерін қозғаған кітапшалардың жарыққа шығып, мақалалар жинақтары құрастырылып басылды. Сонымен бірге, 1950 жылдардан бастап ғалымдардың көркем аударма жайындағы сөз еткен монографиялық зерттеулері жеке кітап болып басылуы өз арнасына түсе бастады. Мәселен, ондай зерттеу еңбектердің қатарын атап өтсек, С. Нұрышевтің “Абайдың аударма жөніндегі тәжірибесінен” (1954), “Көркем аударманың кейбір мәселелері” (мақалалар жинағы, 1957), З. Тұрарбековтің “Аударма туралы” (1961), “Қазақ аудармасының теориясы мен практикасы” (1973), “Әдебиеттер достығының дәнекері” (1977), С. Талжановтың “Көркем аударма туралы” (1962), “Аударма және қазақ әдебиетінің мәселелері” (1975), Ә. Сатыбалдиевтің “Рухани қазына” (1965), М. Әлімбаевтың “Өрнекті сөз – ортақ қазына” (1967), Т. Әбдірахмановтың “Жаңа ғасыр көгінде” (1969), Ү. Суханбердина құрастырған “Әдеби мұра” (1910), Ә. Айтпаевтың “Аудармадағы фразеологиялық құбылыс” (1975), Р. Хайруллиннің “Аударма сыпаты” (1976), М. Құрмановтың “Алтын арқау” (1979), С. Сейітовтің “Пушкин лирикасын қазақ тіліне аудару дәстүрі” (1985), Ш. Сәтбаевтің “Достық дастандары” (1983), Г. Бельгердің “Тете мен Абай” (1995), Н. Сағындықованың “Основы художественного перевода” (1996) сияқты көптеген ғалымдардың ғылыми еңбектері көркем аударманың кең қанат жайып, өсіп-өркендеп дамуына бірден-бір септігін тигізген болатын. Ал проф. Р. Нұрғалиевтың драматургиялық шығармалар аудармасына қатысты айтқан пікірлері сөз өнерінің осы бір қиын да күрделі саласын дамытуға үлес болып қосылғаны анық.

Сонымен қатар, көркем аударма мен жалпы аударма мәселесіне, әдебиеттер байланысына қатысты Қ. Жұбанов, І. Жансүгіров, М. Қаратаев, М. Балақаев, З. Ахметов, С. Қирабаев, С. Аманжолов, З. Қабдолов, Р. Нұрғалиев, С. Бәйішов, Ә. Нұрпейісов, М. Жанғалин, Қ. Шәріпов,

Ә. Ипмағанбетов, С. Исаев, К. Қанафиева, Р. Бердібаев, Ш. Сәтпаева, Т. Ахтанов, Т. Сайранбаев, Г. Бельгер, Х. Әдібаев, А. Жовтис, З. Лизунова, Қ. Сағындыков, Х. Өзденбаев, А. Нысаналин, К. Нұрмаханов, С. Ахметов, С. Нұрханов, С. Қоспанов және т.б. әдебиет пен сын майданының жауынгерлері айтқан пікірлері мен ұсыныстардың қазақ аудармасының теориясы мен практикасы дамуына ықпал етіп, дем берген [12,25]. Аттары аталған ғалымдар еңбектерінің жариялану мерзімдері әр жылда болғанымен, бұл еңбектердегі теориялық тұжырымдар мен пікірлер негізінен орыс филологиясындағы қағидалар мен түсініктерді тірек етеді. Бұл түсінікті де. Себебі: қазақ ғылымының дамуы орыс ғылымымен тікелей байланысты және ол байланыс болшақта нығая да жалғаса бермек.

Орыс филологиясында көркем аударманың күрделі, көкейтесті, өзекті мәселелерін зерттеген, оның теориялық және тәжірибелік мәселелерін жүйелеген еңбектер мен көлемді монографиялар 1920-30 жылдардың өзінде пайда бола бастағаны жайында А.Ә. Әбілов, А. Алдашева, Е. Жанпейісов, А. Алмауытова т.б. ғалымдар зерттеу еңбектерінде қозғап өтеді. Ғалымдар пікірінше, бұл еңбектер тек орыс аударма өнерінің теориясын ғана дамытып ғана қоймай, бұрынғы Кеңес Одағы елдерінің аударма өнерін зерттеу ісіне де игі әсер етті. Сонымен қатар, көркем аудармаға байланысты орыс филологиясында, Кеңес Одағы елдерінің ғылымында тұжырымдалған пікірлер мен көзқарастардың аударма туралы әлемдік ой – пікірлерге қосылған мол үлес екені де бұл жерде назардан тыс қалмайды. Мысалы, орыс көркем аударма зерттеушілері К. Чуковскийдің, Г. Гачечеладзенің, А. Федоровтың теориялық кітаптары, монографиялары көркем аударма теориясындағы шоқтығы биік дүниелер деп атасақ, қателеспейміз. Сондай – ақ біздің отандық ғалымдар арасынан И. Кашкин, А. Лейтес, В. Россельс, А. Кундзич, Л. Мартчян, М. Әуезов, М. Қаратаев, С. Талжанов, Ә. Сатыбалдиев, Ж. Шарипов, М. Расули, Д. Әзімов және т.б. ғалымдардың еңбектері мен П. Антокольский, А. Венцлова, Л. Гинзбург, А. Гитович, Н. Заболоцкий, С. Маршак, М. Рылский, В. Левик, М. Лозинский, Н. Любимов, С. Липкин сияқты және т.б. аударма шеберлерінің пікірлері мен ұсыныстары көркем аударма теориясының дамуы қазақ топырағында да аударма теориясының тарих сахнасына шығуына зор ықпалын тигізіп, өзіндік үлесін қосып өтті [35,8].

Көркем аударматануда, аударманы зерттеуде орыс және қазақ ғалымдары көркем аударманың екі түрлі бағытын ұсынады. Аударманы зерттеуде орыс ғалымдарының бір тобы *лингвистикалық бағытты* (А. Ф. Федоров және т.б.) ұсынса, екіншілері (А. С. Смирнов, И. Кашкин, В. Россельс және т.б.) *әдебиеттану бағытын* қолдады. Мұндай жайт қазақ филологиясында да дәл осы жағдайда қайталанды. Ғалымдар Қ. Жұбанов, М. Балақаев және т.б. аударманы *тілтану* саласы деп таныса, М. О. Әуезов, М. Қаратаев және т. б. ғалымдар *әдебиеттану* саласы ретінде қарастырды [12,10].

Бұл жөнінде М. О. Әуезов: “Аударма теориясын жекелеп, жіктеп қарастырғанда кейінгі кезде біздің одақ көлеміндегі әдебиетте екі түрлі өзгеше бейім барлығы анықталды, бірі – аударма тіл зерттеу ғылымының ауқымына

енетін сала болатындықтан, аударма ісінің мәнісін ұғына отырып, бұл мәселені лингвистикалық әдіспен зерттеу жағына қарай тартады, екіншісі – біздіңше, дұрыс бейім аударманы сөз өнерінің бір түрі деп ұғынады да, эстетикалық принциптерді, көркем таразыны алғы талапқа қояды, сондықтан бұл бейім аударманы әдебиет таныту теориясы зерттейтін объект – деп қарайды” – деген болатын [13,8].

Сонымен қатар, үшінші бағытты – аударманы, *жалпы филологиялық объект* деп тануды ұсынушылар да бар. Орыс филологиясында аударманы не ана, не мына салаға жатқызудың әурешілік екенін айтып, аудармада тілтану және әдебиеттану әдістерін біріктірмей, шындыққа жету мүмкін еместігін Б. А. Ларин айтса, қазақ филологиясында Ө. Айтбаев фразеологизмдерге байланысты: “На наш взгляд, это разногласия среди филологов говорит за то, что категория фразеологических словосочетаний не может принадлежать в какой-либо единой отрасли, и требует к себе подхода с филологических позиций, куда поправду примыкает и наука о художественной прозе” – деген пікірді айтады [2,15]. Аударманы зерттеуде *тілтану* мен *әдебиеттану* әдістерін біріктіре қарауды біз де құптаймыз.

Уақыт ілгері жылжып, қоғам жан-жақты дамып, ел өмірі өзгеріске толды. Осыған орай, аударма өнерін зерттеудің де сан қыры ашылуда. Себебі: көркем шығарма мен каламгер жөнінде әр заман өз пікірін білдіреді ғой. Мұны әдебиеттің өміршендігімен байланысты дер болсақ, онда көркем аударманың да оған қатыстылығы басы ашық мәселе. 1980-90 жылдардағы басқа зерттеулерді айтпағанның өзінде, сонау 1930 жылдардан басталса да, осы кезге дейін зерттеу объектісі болып, күн тәртібінен түспей келе жатқан А.С. Пушкин шығармаларын қазақшаға аудару мәселесі осыны көрсетеді.

Алайда, қазақ көркем аудармасына байланысты осы кезге дейінгі еңбектердің көпшілігі не белгілі бір көркем шығарманың аудармасының, не болмаса жалпы теориялық, тарихи мәселелерді, не белгілі бір кезеңдегі көркем аудармаларды зерттеу объектісі етіп алған. Осы орайдағы олқылық-ел әдебиеті мен мәдениетінің дамуына үлес қосқан каламгерлердің бір тобы – аудармашылар туралы, олардың шығармашылық даралығы, аударма өнеріндегі жетістіктері мен кемшіліктері, өсу жолының зерттеуден тыс қалып отыр дейді, ғалым А.Ә. Әбілов [12,11]. Жалпы оқырман қауым үшін аудармашының көркем шығарма авторының көлеңкесінде қалып қоятыны тәрізді, зерттеулерде аудармашының өзіндік ерекшелігі, стилі, ізденісі, табысқа жету құпиясы назардан қағыс қалып келді. Ал аударма өнерінің қыр – сырын ашу үшін шебер аудармашылардың бүкіл шығармашылығына талдаулар жасалынып, шығармашылық ізденісі ашылуы қажет, – деп айтқан ғалым тұжырымын біз де құптап өтеміз.

1.1 АУДАРМАНЫҢ ЖАЛПЫ ЖӘНЕ ДЕРБЕС ТЕОРИЯСЫ

Қоғамда ғылымның дамуы үшін бір – бірімен өзара байланысты екі негіздеме арқау болады. Бұл жөнінде бірсыпыра ғалымдар айтып өткен. Оның бірі – ілім-ғылымның нақты бір саласы дамуының **ішкі логикасы**, екіншісі – осы ғылым тармағының өрістеуіне қоғам тарапынан туындайтын **практикалық тәжірибеге негізделген теориясын** жасаудың қажеттілігі.

Сонда, ғалым А.Алдашеваның пікірінше, бұған **экстралингвистикалық жағдаят** – қоғамның мәдени өміріндегі бетбұрыстар, атап айтқанда, тіларалық коммуникацияның ұлғаюы, қоғам мүшелерінің коммуникативтік актісіне еуропалық тілдердің және шығыс тілдерінің араласуы әсер етеді[4,65].

Бір тілден екінші тілге аудару ұзақ мерзім бойында практикалық тәжірибе түрінде жүзеге асырылып келді, ал соңғы ширек ғасырда «аударманың теориясы», «аударматану» терминдері атап бастады: бірқатар халықтардың филология ғылымдарында аударматану ғылымның дербес саласы ретінде мәртебе (статус) алды.

“Аударма” ұғымына біраз еңбектерде төмендегідей түсініктеме беріліп өтілген. «Аударма» ұғымы, аталым – термин ретінде екі мәселенің басын ұштастырады: «1) процесс, совершающийся в форме психического акта и состоящий в том, что текст или устное высказывание, возникшее на одном – исходном языке пересоздается на другом – переводящем языке; 2) результат этого процесса...» [54,9]. Мұндай анықтамалар аударма мәселесін түбегейлі зерттеумен айналысатын ғалымдардың қай – қайсысы да атап айтатын дәстүрлі қағидасы. Қазақ тіліндегі «аударма» сөзі де осындай анықтаманы иеленеді: аударма – бір тілден екінші тілге аударылған еңбек, туынды; іс-әрекеттің нәтижесі және аударма – бір тілден екінші тілге аудару ісі; жүргізілген процесс,-дегенге келеді[51,20].

Мұндай анықтама аударманың өзге де ғылымдармен тығыз қарым – қатынас жасайтындығын белгілеп өтетіні айқын. Берілген анықтаманың екінші бөлігі, «белгілі бір ойлау – психикалық процесінің хатқа түскен (немесе айтылған) нәтижесі», сондай – ақ «қайта жасалады (пересоздается)» дейтін тұстары аса маңызды: бұл тұжырым аудару іс - әрекетінен, ойлау қызметінен нақты бір жазылған мәтін жасалатындығын, тұтас құрылымы бар сөз туындысы (речевое произведение) қалыптасатындығын мойындатады. Сонда, біздіңше, аударма – адамның ойлау – психикалық қызметі арқылы жүретін үрдіс. Орыс ғалымы А.В. Федоров аударма өнерінің тіл ғылымындағы психоллингвистика ғылымымен байланысты екенін айтып өтеді. Ғалымның пікірінше, іс - әрекеттің нәтижесінде жазылған мәтін туынды болғандықтан, аударманың әдебиеттану саласына да тікелей қатысы бар[54,9].

Біз қарастырған бірқатар еңбектерде “аударма” – тарихи дамудың белгілі бір кезеңіндегі қоғам дамуының, қоғам құрылымына әсер еткен экстралингвистикалық факторлардың бір көрінісі ретінде түсіндіріледі. Бұл

кұбылыстың «қоғам⇒ жеке адам⇒тіл» мәселесімен, тілдердің өзара ықпалдасу теориясымен тамырласатын жағының бар екендігін айғақтап өтеді.

Аударма жазылған туынды (речевое произведение) болып табылады, сондықтан оның ойлау психикалық әрекетін жүзеге асыратын, басты қызмет атқаратын негізгі құралы – тіл. Екі тілдің – түпнұсқаның тілі мен аударылатын тілдің қызметі айрықша. Аударматану ғылымы үшін маңыздысы бір тілдегі таңбалар жүйесін (семиотикалық белгілерді) екінші тілге формальды түрде көшірудің жолдарын, айтылған (жазылған) ойды беру үшін екінші тілдің тілдік құралдарының қалай орналасқандығын, қалай ұжымдасқандығын айқындау емес; түпнұсқаның коммуникативтік – функционалдық белгілерінің қандай тәсілдермен, қалай жеткізілгенін зерттеу, жүйелеу, ортақ заңдылықтарын белгілеу.

Аударма – бір-біріне функционалды түрде балама бола алатын (функционалды теңбе-тең), яғни коммуникативтік тең қызмет атқара алатын мәтін. туынды жасау деген сөз мазмұнының қолданылу, өзгеру заңдылықтарын жүйелі түрде қарастырады.

Тілдердің лексикалық жүйесін, жекелеген категорияларды салыстыру, фактілердің констатациясын тізбелеп шығу қандай да болмасын проблеманы толыққанды шешіп бере алмайды. «Не удовлетворяет сам подход от формы к значению, когда исходным является форма, - көрсетеді зерттеуші. З. Ахметжанова. “Исследование только отдельных фактов мешает восприятию более глубоких различий между языками, не создает целостной языковой картины” [11,106]. Бір тілден екінші тілге аударылған мәтін мен түпнұсқаның тілдік материалдарын салыстыруды осы сипаттар назарға алынады және жеке тілдік единицаның аударылуы ең шағын мәтін деңгейінде (иерерхия ескеріле отырып) талдауға түскенде аударудың объективтігі заңдылықтары айқындалады.

Минималды мәтінді талдау үшін түпнұсқаның коммуникативті – функционалдық белгілері назарда болады. Түпнұсқаның функционалдық белгілері – мәтіннің, туындының жанрлық – стильдік ерекшеліктері, тақырыбы: көркем шығарма болған жағдайда – идеясы, мазмұны, тарихи дамудың қай кезеңінде жазылғандығы, автордың стильдік даралығы және түпнұсқаның лексикалық – грамматикалық құрылымы.

Түпнұсқаның коммуникативті – функционалдық белгілеріне екінші (аударылатын) тілдік құралдардың таңдалып, іріктелуі аудармадағы баламалық (эквивалентность) түсінігін тудырады. Баламалық – түпнұсқаның мазмұнын максималды түрде жеткізу болып табылса, коммуникативтік – функционалдық белгілер мүмкіндігінше сақталған толыққанды, дәлме – дәл (адекватты) аударма жасау деген сөз. Аудармадағы баламалық аудармашының сан алуан, әрі сапалы сөз түрлендірулерін (трансформация) жасауын – екінші тілдің сөздік құрамынан сөз таңдауын талап етеді. Сөз таңдау – сәйкестік (соответствие) табу – нұсқадағы ақпаратты мүмкін болғанынша қамти алатын баламаны қолдану және аударылатын тілдің лексикалық – грамматикалық

нормаларын қадағалау деген сөз. Мәтіннің ерекшеліктеріне қарай аудармашы сөздіктегі сәйкестікті, екі тілді лексикографиялық еңбектерде ресімделген, түзілген баламаны пайдаланады, сонымен қатар семантикалық құрылымы жақын – жуық стильдік қызметінде айырмалары бар функционалды сәйкестік жасайды[4,68].

Функционалды балама түпнұсқадағы лексикалық единицаның мағынасын нақтылайтын, ұлғайтатын, стильдік реңк үстейтін сәйкестіктер қолдану арқылы жүзеге асырылады. Коммуникативтік – функционалдық белгілер үшін аудармашы тарапынан нақтылау (конкретизация), ұлғайту (генерализация), мағыналық дамыту әдістерін пайдаланылады, сөздердің орны ауыстырылады, дербес лексикалық единицаның орнына сөз тіркестері қолданылады, синонимдердің бірнешеуінің қатар жұмсалуды арқылы мағына дамытылады, стильдік бояу үстеледі. Бұндай түрлендірудің нақты, объективті себептері болмаған жағдайда негізгі мазмұнның бұрмалануына жол берілуі мүмкін[8,72].

Аударманың лингвистикалық теориясының ауқымына енетін мәселелер мыналар:

-екі тілдегі тілдік единицаларды салыстыру,

-баламалықтың негізгі тәсілдерін, сөз түрлендірудің заңдылықтарын белгілеу. Бұларды зерттеуші ғалым А. Алдашева тілдер типологиясының, жалпы тіл білімінің, салыстырмалы тіл білімінің аясына қарай ойысатын мәселелер қатарына жатқызады.

Ғалым А. Алдашеваның ой-пікірін қолдай отырып, аударма тілін зерттеудің тағы бір маңызды жағы бар екендігін мойындап өтеміз. Қазақ мәдениетіндегі аударма арагидік жүргізілген, ішінара атқарылған шаруа емес. Бұл – тұтас бір кезеңдегі мәдени дамудың ажырамас, әрі мейлінше көлемді бөлігі. Төл мәдениетпен біте қайнасқан аударма процесі қазақ әдеби тілінің лексикалық – грамматикалық құрылымының стильдік жүйесінің синхронды дамуы мен қалыптасуына, жетілуіне ықпал етті. Қазақ тіл білімінің лексикология, семасиология, лексикография, стилистика тәрізді салаларының теориялық – практикалық негіздері үшін де аударманың табиғаты мен мәнін айқындау маңызды екендігіне толық қосыламыз.

Аударманың лингвистикалық теориясы лингвомәдениеттану ғылымының өзекті проблемаларының шешілуіне де ықпал етеді. Матералдық және рухани мәдениеттің тілде белгіленуін қарастыратын, жаңадан бастау алған ғылымның негізгі объектілерін қалыптастырып, орнықтыру үшін бірнеше тілдің тілдік материалдарын салыстыру тиімді; ал «перевод – не простая смена языкового кода, но и адаптация текста для его восприятия сквозь призму другой культуры» [54,46].

Қоғам өркениеті үшін орыс тілімен қатар еуропалық тілдерден, шығыс тілдерінен қазақшаға тәржімалау (және керісінше) жаппай сипат алып отырған қазіргі жағдайда, қазақ қаламгерлерінің таланты мен шеберлігінен туындаған тәжірибенің негізінде аударудың тәсілдерін, сөз тандаудағы заңдылықтарды, кемшіліктерді ғылыми тұрғыдан сипаттау, аудару процесінің әсерінен тілдің

лексикалық - грамматикалық құрылымындағы, қолданымдық қызметінде жаңалықтарды түйіндеу аудармашылық іске бет бұрған маманның қызметіне бағыт – бағдар сілтейді. «Без научно обоснованной теории перевода ныне не может быть успешной переводческой практики - такова непреложная истина, которую бесполезно оспаривать. В то же время нельзя, конечно, наивно полагать, что знание положений и принципов теории перевода можно заменить собой мастерство самого переводчика. Всегда следует помнить о том, что перевод – это нечто гораздо больше, чем наука. Это наука также умение, а вполне качественный перевод, в конечном счете, является и искусством»[54,93].

1.2 АУДАРМА ӘДЕБИЕТІНІҢ ТҮРЛЕРІ

Аударма әдебиетінің тілі – бір тілден екінші тілге ауыстырылған семиотикалық таңба-белгілердің жиынтығы емес; коммуникативтік мақсаты бар тұтас құрылым. Аударма әдебиетінің тілі де төл тілдегі нұсқалар сияқты акпарат беру, эмотивті (қабылдаушыға әсер ету) қызметтерді атқарады. Аударма әдебиет тілінің мұндай қызметтері төл тілдегі нұсқаларға (көркем әдебиет, функционалдық стильдер) тән қызметтен бөлек, өз алдына оқшау емес. Сондықтан да аударылған әр бір жеке жанрдың, стильдердің әрқайсысының акпарат беру, қоршаған ортаның объектілері туралы оқырманға (тыңдарманға) жеткізу, қабылдаушының (оқырманның, тыңдарманның) әсерін, көзқарасын туғызуы міндеттері дербес қарастыруға өзек бола қоймайды[4,22].

Ғалым А.Алдашеваның тұжырымдауынша, әдебиеттегі әр жанрдың немесе әр стильді дербес бөліп алып, аударма ерекшелігі тұрғысынан қарастыру, сонда бұл – аударматанудың дербес теориясының аспектісі болып шыға келеді. Ғалым орыс тіл білімінде әдебиеттегі әрбір тармақтың түпнұсқа мен аударма арасындағы барша айырым-белгілері мен ортақ заңдылықтарын бүге-шегесіне дейін талдау биік деңгейде қалыптасқандығына баса назар аударып өтеді. Дұрыс ұтымды бағыт ретінде аударматанушы ғалым А.Алдашева “дербес мәселелерді талдап барып, “жекеден жалпыға қарай” принципімен жүріп, одан әрі жалпы теорияның негіздерінен қалау” принципін санайды.

Сөйте келе, мәселенің ғылыми жағын сөз еткенге, қазақ тіліне аударылған барша нұсқаларды кешенді тұрғыдан топтастыруға мүмкіндік беретін басқа заңды факторлардың жоқ еместігіне де көңіл аударып өтеді. Ғалым тіл біліміндегі аударматану теориясына сүйене отырып, белгілі бір заңдылықтарға негізделген, ұзақ мерзім бойында жүргізіліп келген аударма нұсқаларды шартты түрде *көркем аударма әдебиет* және *арнаулы акпаратты әдебиет* деген қос топқа жіктеуге болады дейді[4,25].

Зерттеуші ғалым көркем аударма жұмысын – жеке адамның ойлау-психикалық қызметінің жемісі ретінде түсіндіріп, аударманы психолингвистика ғылымымен ұштастырады. “Жазылған дүние, сондай-ақ қабылдаушының да ойлау-пайымдау қабілет-деңгейін ескереді. Адамның ойлау-психикалық әрекеті, қоршаған дүниені өз пайымынан өткізуі бірізді, тұйық, “механикалық”

түрде жүрмейді. Ой – психика қоршаған дүниені логикалық шындыққа сәйкес тура қабылдайды немесе көріп-білген мұғлұматынан әсер алады, алған мағлұматын өзге құбылыстармен теңестіреді, шендестіреді, образдар, суреттер жасайды; міне, осылардан барып психоллингвистика ғылымы ойлаудың образды типі және ойлаудың логикалық типі деген түрлерді ажыратады”[4,27].

Көркем әдебиет – ойлаудың *образды типінің* нәтижесі болып табылады. Ал ғылыми әдебиет, көсемсөз, ресми стиль тармақтарының астарламай тура, дәл жеткізу функциялары ойлаудың *логикалық типі* арқылы жүзеге асырылады. Бұдан, әрине, тіл қызметіндегі әр алуан функционалдық стильдердің өзіндік бет-бейнесі көмескіленіп кетеді,- деген ұғым тумауы керек. Әр стиль, стильдің құрамына кіретін ішкі стильдер - өз алдына жеке-жеке стильдік-тілдік ерекшеліктерімен дараланатын күрделі салалар. Әсіресе, бұл көсемсөздің жанрлық түрлерінде айқынырақ: очерк, репортаж, сұхбат сияқты шағын, ішкі тармақтардың төл тілде жазылуында да, өзге тілден аударылуында да ойлаудың *логикалық типі* мен ойлаудың *образдылық типі* бір-бірімен астасып жатады. Жалпы алғанда, тілмен ойлау-психика қызметінің арасындағы қарым-қатынас - өте күрделі мәселе. Бұған жол-жөнекей, хабардар ету мақсатында ғана соғып отырғанымыздың себебі бар: өйткені *ойлау*-психикалық қызметінің көп сипаты аударма жұмысымен айналысқан істе нақтырақ байқалады. Туындыны төл тілде жазатын адамның ой-психика қызметі еркін, шектеусіз: оның пішіні жағынан да, мазмұн жағынан да жаңалық ашуына өріс кен. Ал өзге тілден аударма жасаушының ойлау қимыл-әрекетінің алдында шегара жатады. **Ақпаратты (арнаулы) әдебиет** қоғамдық-саяси, ресми, ғылыми мазмұндағы аударма үлгілерін қамтиды. Бір қарағанда, жеке-жеке, дербес аспектілерде қарастырылуға тиіс қоғамдық-саяси, ғылыми немесе ресми мазмұндағы әдебиеттерді біртұтас ыңғайда зерттеуге негіз болатын дәйек-олардың негізгі функциясы. **Ақпаратты (арнаулы) аударманың негізгі қызметі**-түпнұсқада айтылған мәліметті, ақпаратты екінші тіл арқылы қабылдаушыға (рецепторға) нақты, дәл, ақиқат шындыққа сәйкес түрінде жеткізу. Тәржіманың бұл түрінде экспрессивті функция негізгі рөл атқармайды, алайда мұндай үлгілерде негізгі хабарлау, хабарды дәлме-дәл жеткізу қызметіне осы хабарға қабылдаушының белгілі бір көзқарасын, пікірін туғызу функциясы, яғни ықпал ету қызметі де ілесе жүріп отыратындығын жоққа шығаруға болмайды. Егер әдеби көркем аудармада **динамикалық баламалылық** (немесе адекватты, балама және еркін аударма) тәсілі пайдаланылса, ақпаратты әдебиетте **сөзбе-сөз аударма, баламалы аударма** амалдары қолданылады. Сонымен қатар материалдың мазмұнына қарай бір мәтіннің өзінде бірнеше тәсілдің қатар жұмсалатындығы да аталып өтіледі. Мәселен, А.В.Федоровтың пікірінше, “... существуют и переходные или смешанные типы материала (например, художественной литературе – произведения на производственные термины с обилием терминов, фактических сведений и т.п. в научной литературе – произведения популярного жанра с использованием выразительных средств художественной образности)” [54,200-201].

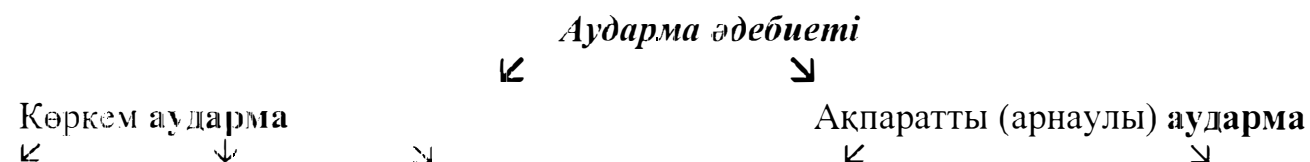
Ақпаратты (арнаулы) аударма аталымы – бірыңғай, біртектес мәтіндердің ортақ тілдік – стильдік белгілерін жиынтықтап көрсету мақсатынан

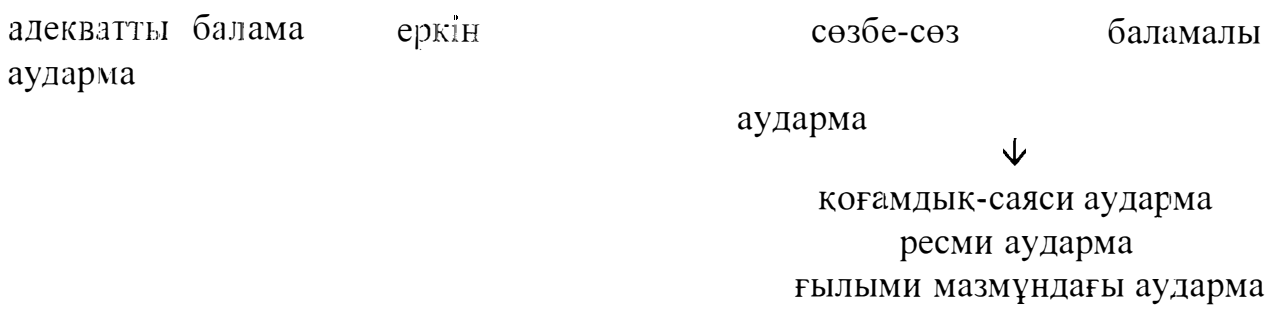
туған шартты ұғым. Анығында осы енгізілетін стильдік тармақтардың қай-қайсысында да өзіндік, өз бетінше дараланатын ерекшеліктер бар. Ал оларды бір мазмұндас етіп атауға негіз болатын жағдаят - әдеби көркем аудармадан өзгешелігі, яғни ақпаратты әдебиетті тәржімалаушының ойсаналық, психологиялық әрекетінің бір қызметке – мәліметті, ақпаратты, түпнұсқаның мазмұны мен мақсаты дәлме-дәл жеткізу қызметіне бағындырылатындығы. Дәлірек айтқанда, көсемсөз стилі, ғылыми стилі, яки ресми құжаттар мәтіндерін екінші тіл арқылы жеткізу процесінде ақпараттың, хабардың фактілік мағына – мазмұндық нақтылығы сақталуға тиіс[4,30].

Ақпаратты, мәліметті дәл жеткізу мүддесімен қатар ақпаратты (арнаулы) әдебиетті аудармада ең алдымен қабылдаушының ұлттық ерекшеліктері ескерілуге тиіс. Өзге тілдерден өзінің негізгі ана тіліне аударылған материалдарды оқу (есту, тыңдау) барысында қабылдаушыға тілдік – стильдік кедергілер кездеспеуі қажет. Алайда бұл, ақпаратты аудармаға қатысты шартты түрде ұғынылуы тиісті талап; өйткені кейбір ақпараттық мазмұндағы әдебиеттің тәржімасында мазмұнды сақтау; түпнұсқаның мәні мен стилін жеткізу; баяндаудың ұғынықты әрі табиғи сипатта болуы; аударма мәтіннің нақ түпнұсқадай әсер туғызуы тәрізді міндеттердің баршасының үдесінен бірдей шығу мүддесі көзделмейді. Мәселен, ғылыми стиль үлгілерінің, оқу-ағарту әдебиетінің (айталық, математика оқулықтарында) тәржімасында ақпараттың, пәннің негізгі мазмұнының фактілік жағына көңіл бөлінеді де, қолданылатын күллі тілдік-стильдік құралдар осы мүддеге бағындырылады. Аталған міндеттерге қатысты өзге де стильдік тармақтардың өзіндік тілдік-стильдік ерекшеліктері бар. Бір тілдегі нақты бір функционалдық стильдің қалыпты тілдік-стильдік құралдарының екінші тілге аударылып берілуінің тармақтала, дербес қарастырылатын мәселелері сан салалы. Әсіресе синтаксистік құрылым ыңғайынан қарағанда салыстырылатын екі тілдің айырым белгілері жан-жақты.

Сонымен, аударма әдебиеттің түрлері екі топқа: *көркем аударма әдебиет* және *арнаулы ақпаратты әдебиет* болып бөлінеді. Аударма психолінгвистика саласымен тығыз байланысты, өйткені көркем аударма - ойлаудың образды типінің нәтижесі болып табылады. Әрбір стиль түріндегі шығарманы бір тілден екінші бір тілге аударуда белгілі бір ерекшеліктерге бағынуымыз керек. Ондай ерекшеліктер қатарына мәселен, ойлаудың *логикалық типі* мен ойлаудың *образдылық типін* жатқызуға болады. Ақпаратты әдебиетті тәржімалаушының ойсаналық, психологиялық әрекетінің бір қызметке – мәліметті, ақпаратты, түпнұсқаның мазмұны мен мақсаты дәлме-дәл жеткізу қызметіне бағындырылады. Дәлірек айтқанда, көсемсөз стилі, ғылыми стиль, яки ресми құжаттар мәтіндерін екінші тілге аударған кезде ақпараттың, хабардың фактілік мағына – мазмұндық нақтылығы сақталынады.

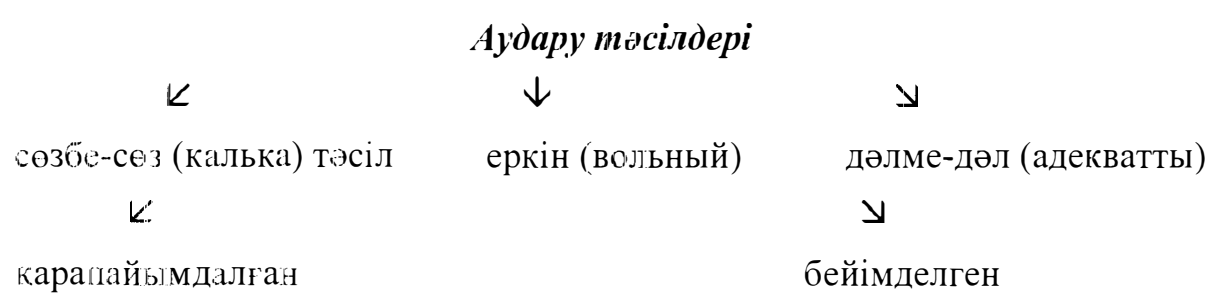
Қорытып айтар болсақ, аударма әдебиет түрлерін кесте негізінде төмендегіше көрсетіп өтуге болады:

І. 3 АУДАРУДЫҢ ТӘСІЛДЕРІ

Белгілі бір шығарманы бір тілден екінші тілге аудару процесі, әрекеті белгілі бір тәсілдер арқылы жүзеге асырылады. Аударудың дәстүрлі түрде аталатын амалдары: сөзбе-сөз (калька) тәсіл, еркін (вольный) және дәлме-дәл (адекватты) аудару жолдары. Орыс тілші ғалымдары бұлардың қатарына қарапайымдалған (упрощающий), бейімделген (адаптированный) дегендерді де қосып өтеді[4,47].

Қазақшаға аудару тәжірибесінде игерілгендері де, әрқайсысының тиімді-тиімсіз жақтары сараланып айтылып жүргендері де - аудару амалдарының негізі түрлері. Бір тілдегі дайын мәтінді екінші тілде қайтадан жазу әрекетінде жүйелілік болады. Енді ғылыми негіздерге сүйенген түрде көркем аударудың әрбір тәсіліне жеке-жеке тоқталып өтсек.

Сөзбе-сөз (калька) тәсілі – тілдік единицаның (сөздің, сөз тіркесінің) сыртқы формасын, ішкі мазмұнын нақпа-нақ, сол қалпында аудару дегенді білдіреді.

Ғылыми әдебиеттерде аударудағы калька тәсіліне төмендегідей анықтама беріледі: “калька амалы – сөзжасамның бір жолы, тілдің сөздік құрамын байытудың онтайлы көзі деп есептелінеді”. Калька (сөзбе-сөз) тәсілінің қазақ әдеби тіліндегі орны жөніндегі көзқарастар екі бағытта: тілді байытудың, жаңа номинация жасаудың – негізгі, әрі тұрақты амалы деген тұжырым да бар. Калька немесе сөзбе-сөз аударудың ғылыми, оқу-ағарту салаларының, қоғамдық-саяси және ресми стильдер тармақтарының тілден тыс және ішкі тілдік айырым-сапаларын жеткізудегі рөлі жоғары. Мәселен, ресми құжаттардың күрделі түрлері де (мазмұндама, мәлімдеме, ереже, жарғы және т.б.) қарапайым түрлері де (кеңсе іс қағаздары) сөзбе-сөз тәржімаланады. Түпнұсқадағы қайсыбір сөзді ауыстыруға, түрлендіруге, яки болмаса аударуға

киын соғатынды түсіріп тастауға, сөйлемдердің орнын ауыстыруға, нақты айтқанда, ресми материалдың тілін қазақы табиғи калыпқа бейімдеуге болмайтындығының және лингвоэтникалық құзыреті бар аудармашының бұған саналы түрде бармайтындығының себебі осы: мәтіндердің тұтастай құрылым-қалпын бұзбау – мәтіндердің құқықтық мәртебесінің бірдей екенін дәлелдеу болып табылады[4, 48].

Негізінен, аударудың калыпқа тәсілі басқа тәсілдер арасында көркем прозаның стильдік ерекшеліктерін толық қанағаттандыра алмайды; аударманың түпнұсқа сияқты сөз мүсімімен сомдалуына кедергі жасайды. Мәселен: Сөз деңгейінде: -А еще бессеребренней меня звал! Қазақша баламасы- Мені күміссізім деп атаушы едің ғой. Сөз тіркесі деңгейінде: -Кто это?... друг сердца?-Бұл кім өзі? Жүрек досы ма? Сөйлем деңгейінде: Катя проводила их на вокзал, они были до того рассеянные, как во сне,-и вернулась домой в сумерки- Катя оларды вокзалға шығарып,-олар бейне түс көрген адамдай жаңғалақ болып кетті,-үйіне іңірде қайтты[4,52].

Еркін аударма дегеннің қағидасынан аудармашының түпнұсқасының мазмұнын өз бетінше әңгімелеп кетуі деген ұғым туындайды. Қазақ аударматануында дәлме-дәл немесе балама аударма деген аталымдар бар. Бұның екеуінде “адекватты” деген ұғымды береді. Шетел және орыс тіл білімінде “адекватность” және “эквивалентность” деген екі термин айтылады. Бұлайша тарамдауға ғалымдар тарапынан түпнұсқа тілінің және стильдік ерекшелігінің, ақпараттық және эстетикалық функциясының екінші тілдің тілдік-стильдік единицаларымен берілуіндегі негізі белгілерді басшылыққа алады. Осыған орай сәйкестік, баламалылық, толыққандылық деген бірқатар терминдер ұсынылған. Аталған терминдерді бір ұғымда сондай-ақ олардың әрқайсысын даралап, дербес дефинициямен белгілеуге әрекет жасаған көзқарастар да бар. Айталық, В. Комиссаров баламалылық және сәйкестік ұғымдарына екі басқа түсінік береді.

Аударудың балама тәсілін құқықтық мәртебесі бар нормативтік-директивалық, бұйрықшы-жарлықшы құжаттардан басқа стиль-жанр түрлерінде қолдануға болады. Толыққанды балама жасау - әрбір мәтіннің өз тарапынан сөз таңдаудың алуан түрі бар.

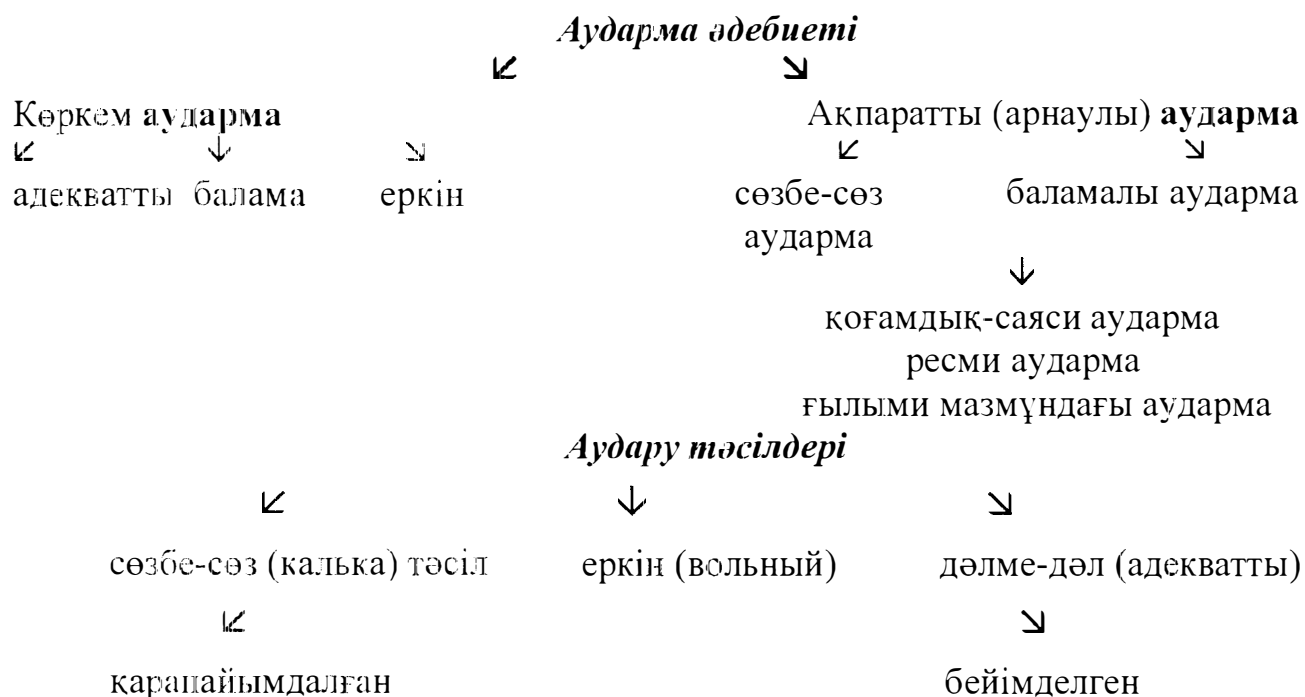
Балама аударманы керек ететін сала – көркем аударма. Аударма әдебиеттің осы түрінің тіліне нұқсан келтіретін жағдай – контекстің, фразаның, абзацтың, макроәтіннің кейде калыпқа тәсіліне, кейде еркін аудармаға қарай бірыңғай бет бұрып кетуі. Аударманың тігісін жатық етіп, жатығын білдірмей, түпнұсқаның коммуникативті-функционалдық белгілерін іргесі қозғалмай, шашырамай тұтас жеткізілуіне жол ашатын қазақ тілінің барлық әлеуетінен сөз таңдауға аудармашы қаламгердің суреткерлік даралығын, аудармашылық шеберлігін танытуға мүмкіндік беретін тәсіл – балама (адекватты) амал[4,32]. Аудармадағы сөз таңдау - өз алдына күрделі мәселе. Балама әдістің тиімділігін прозалық шығармалардың тақырыптарын салғастырудан қазақ аудармашылары ұсынған балама тақырыптардан көруге болады. Аударма тәсілдерінің әрқайсысының өзіндік қолданыстық-қызметтік мәні зор.

Сонымен қорытындылар болсақ, аударма ісі жөніндегі ғылыми әдебиеттерге сүйене отырып, бірінші бөлім бойынша төмендегіше сипаттама жасауға болады:

Аударма - өзге халықтардың мәдениеті мен мәдени ерекшеліктерінің көрінісін қабылдайтын форма тұрғысынан танылады. Лингвистикада бұрын-соңды сөз етіле қоймаған мүлде жаңа салалар мен бағыттар қалыптасып, тілдің теориялық және практикалық қырына лингвист ғалымдар өзіндік ғылыми пайымдаулары мен көзқарастарын тұжырымдап өтуде (когнитивті лингвистика, антропологиялық лингвистика). Осылардың қатарында бар болғаны бес-алты жылдың төңірегінде “лингвокультурология” немесе “лингвомәдениетнама” деп аталатын жас бағыт та аталып келеді.

Шетел ғылымында аударма құбылысы жан-жақты зерттелген. Атап өтсек, зерттеуші-ғалымдардан Дж. Кэтфордтың, М.А.К. Халлидейдің, Г.Егердің, Ж.Мунэннің, О.Каденің, К. Райстың, А.В. Федоровтың, Л.С.Бархударовтың, В.С. Виноградовтың, И.И. Ревзиннің, В.Н. Комиссаровтың, К.Чуковскийдің, С.Маршактың зерттеулері бар. Қазақ аудармасының теориялық принциптері М.О. Әуезов, Ә. Сатыбалдиев, С. Талжанов, Н.Сағандыкова, Қ.Әдібаев, Ұ.Айтбаев, Ф.Фаткулин т.б. ғалымдар еңбектерінен көрініс тапқан. Әсіресе қазақ көркем аудармасында XX ғасырдың 20-30жж. А.Байтұрсынов, М. Жұмабаев аудармаларының мәні зор болды. Қазақ ақын-жазушыларының проза және поэзиялық шығармалары әр түрлі халық тілдеріне көптеп аударыла бастаған.

Аударма әдебиетінің түрлері мен тәсілдерін ғалым А.М. Алдашева төмендегіше жіктеп көрсетеді:

АУДАРМАНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУ АСПЕКТІСІ

II.1 ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ НЕГІЗІГІ БАҒЫТТАРЫ

Мәдениет бұл-адамзаттың өзінің қоршаған ортасында іскерлігі мен алға қарай ұмтылуының нәтижесінің ерекше бейнесі ретінде табиғатқа қарама-қарсы қойылатын ғылым салаларының бірі. Яғни, мәдениет-адамзаттың жемісі, туындысы. Лингвистика категориясы ретіндегі мәтін ұғымы - адамзаттың арнайы құрастырып қалыптастырған туындысы.

Тіл білімінде соңғы жылдары лингвомәдениетнама немесе лингвомәдениеттану деп аталатын бағыт тіл білімінің басқа да когнитивті, антропологиялық бағыттары қатарына қосылған жас салалардың бірі болып табылады. Лингвомәдениеттану – соңғы жылдарда лингвистика мен мәдениеттанудың түйіскен тұсынан туындап отырған жаңа ғылым[49, 25].

Тіл мен мәдениеттің өзара тығыз байланыстылығы, өзара қарым-қатынасы, әсіресе мәдениеттің тілге ықпалы, мәдениеттің тілдегі көрінісі ғылым үшін жаңалық емес. Әр халықтың дүниетанымы мен мәдениетінің ерекшелігі тілге сіңіріледі. Бұл ерекшеліктің бастапқы негізі Э. Сепир мен Б. Уорфтың “лингвистикалық ықтималдылық теориясында” қаланған болатын[49, 30]. Тіл білімінде жоғарыда аттары аталған ғалымдардың лингвомәдениеттану шеңберінде қарастырған бірсыпыра зерттеулері мен тұжырымдары бар. Лингвомәдениеттанудың объектісі ретінде *“тіл - мәдени ақпараттың трансляторы”* ретінде түсіндіріледі.

Лингвомәдениеттану саласының өкілдері В.Г. Костомаров пен Е.В. Верещагин бастамасымен Кеңес дәуірінің 60-70жж. лингвоелтану қалыптасты. Тіл білімінде тұңғыш рет 1996-97жж. лингвомәдениеттану бағыты бойынша В. Н. Телияның “Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты” (1996), В.В. Воробьевтің “Лингвокультурология: теория и методы” (1997) және В.А. Маслованың “Введение в лингвокультурологию” атты еңбектері жарық көрді. Лингвомәдениеттану – тіл, мәдениет және этностың бірлігі негізінде туындаған.

Сонымен, тіл біліміндегі лингвомәдениеттану ілімінің қалыптасуына этнолингвистика, лингвоелтану сияқты салалардың ықпалы зор болды.

Лингвомәдениеттану бағытының тілдік единицаларын В.А. Маслова тоғыз топқа бөліп қарастырады[21,41].

- баламасы жоқ тілдік бірліктер қатары мен лакуналар;
- мифологиялық тілдік бірліктерді (мәдениеттің, аңыздар мен дәстүрлердің тілге бекітілген дәстүрлі-тұрмыстық формаларын);
- тілдің паремиологиялық қорын (мақал-мәтелдер, жаңылтпаштар);
- тілдік әдептілікті;
- тілдік этикет негіздерін;

- символдарды, стереотиптер мен эталондарды;
- бейнелерді;
- тілдің стилистикалық қорын;
- тіл мен діннің өзара байланыстылығы;

Баламасы жоқ тілдік бірліктер немесе баламасыз лексика - халықтық ұлттық-мәдени ерекшеліктерін танытатын атаулар, реалийлер; ғалымдардың көрсетуінше, баламасыз лексика дегеніміз – “слова, служащие для выражения понятий, отсутствующих в иной культуре и в ином языке, слова относящиеся к частным культурным элементам характерным только для культуры А и отсутствующим в культуре Б, а также слова, не имеющие перевода на другой язык, одним словом, не имеющие эквивалентов за пределами языка, к которому принадлежит”[20,56]. Көркем аудармада реалийлерді берудің бірнеше амалы бар:

- түпнұсқадағы қалпын сақтап жазу (транскрипция);
- казак тілінің дыбысталу, айтылу заңдылықтарына бейімдеу;
- мәтін ішінде суреттеме, түсіндірме түрінде мағынасын ашу;
- мағынасы жуыктасатын сәйкестіктердің бірін қолдану.

Орыс тіліндегі классикалық әдебиетте жиі жұмсалатын сөздің бірі – свет, светское общество. Бұл – “ограниченный круг людей, составляющих высший слой привилегированных классов...” (СРЯ,4Т.,45стр.) дегенді білдіретін (большой свет; бывать в свете; положение в свете) сөз; өзге мәдениеттің алдыңғы дәуірлерге тән бір белгісі. Осы анықтамаға орайласатын аксүйектер қауымы – светское общество дегенмен ұғымдық-мазмұндық көлемі жағынан бір емес. Свет, светское общество – қазіргі қоғамда актуалданған қоғамдық-әлеуметтік мәні бар, қолдану жиілігі жоғарыланған лексемалардың бірі. Қазіргі уақытта свет, светское общество ұғымдары термин көлемінен шығып, жалпы қолданысқа түсіп келеді. Осыған орай бірнеше суреттеме баламалар жұмсалады. Мәселен, тандаулылар ортасы, зиялы қауым, игі жаксылар қауымы, және т.б. Сонда біздіңше, көркем аудармадағы, оның ішіндегі лингвомәдениеттанудағы баламасыз лексика единицасы – басқа мәдениетте жоқ сөздерді, ұғым-түсініктерді бір тілден екінші бір тілге аударғанда, нақты аудармасының болмауынан басқа бір түсінік не сөзбен аударылып берілуі.

Лингвомәдениеттанудағы баламасыз лексика единицасы мен лакунаның қызметі мен сипатын “Абай жолы” роман-эпопеясы бойынша қарастырып көрейік.

Шолпы сөзінің аударылу ерекшелігі:

Көркем аудармада реалийлерді берудің түпнұсқадағы қалпын жазу (транскрипция) амалы бойынша қазақ тілінен орыс тіліне аударылған мынадай мысалдарды келтіруге болады. Мәселен, **Шолпы** сөзіне ҚТТС-те төмендегіше түсініктеме берілген: **Шолпы** - “Сәндік үшін әшекейлі алтын немесе күміс теңге таққан шашбау”[34,736]. ОТТС-те “шолпы” сөзіне түсінік берілмеген[51].

Шолпы әуелі жиі сылдырлап, аздан соң баяулай бастап, тағы біраздан соң анда-санда бір ғана шылдыр ете түсіп ұзап барады(I,149)-*Серебряный звон шолпы, удалялась, переливался за дверью юрты*(I,183). *Келесі секундта көп шолпының шылдыры да жетті*(I,233).-*Потом слышался звон шолпы* (I,266). Басталқы мысалда “шолпы” сөзінің аудармасы орыс тілінде “серебряный звон шолпы” сөз тіркесі ретінде берілген. Екінші мысалда “көп шолпының” сөз тіркесіндегі көптік мағынаны беретін лексика-семантикалық мағыналы “көп” сөзі аударылмаған. Аудармашы “шолпы” сөзінің басқа әлемдік тілдік көрінісі мәніне көңіл аудара отырып, “шолпы” сөзін транскрипция амалы негізімен берген.

Атқамінер, қуырдақ сөздері.

Көркем аудармада қазақ тіліндегі мәтіндерді орыс тіліне аударуда қазақ тілінің дыбысталу, айтылу заңдылықтарына бейімделе аударылған сөз, сөз тіркестері ұшырасады. Мәселен, *Күндегі машық бойынша келіп жататын атқамінер, даугер арызшылар*(I, 106). – *Это аткаминеры, приехавшие с тяжбами*(I,133). Сондай-ақ, *Бұл дағдылы ет, қуырдақ емес, қымызбен қоса жейтін жаубұйрек деген тамағы еді* (I,106). – *Это было не обычное мясо или кавардак, а “жау-буйрек”* (I,142). *Атқамінер* – “Ел билігіне араласушы адам, белсенді әкім”[34, 53]. *Қуырдақ* – “Туралып, майға қуырып пісірілген ет, тағам”[34, 415]. С.И. Ожеговтің “Орыс тілінің түсіндірме сөздігі” еңбегінде мұндай сөздер қатары кездеспейді.

Ауыл сөзінің орыс тіліне аударылу ерекшелігі төмендегіше:

Ауыл-Көшпелі дәуір кезіндегі рулық, тайпалық одақтардың шағын тобы[34, 58]. “*Көп үйлі ауыл* – Абайдың екі шешесі - Ұлжан мен Айғыздың ауылы”(I,8) сөйлемін орыс тіліне “*Это было многолюдное жилище двух младших жен Кунанбая*”(I,40) түрінде аударған. Осы сөйлемдегі “*көп үйлі ауыл*” сөз тіркесі “*многолюдное жилище*” болып берілген. “*Ауыл*” сөзі Қ. Бектасов сөздігінде “аул; деревня; селение; село; хутор” деп келсе, [17,66]; Е.Н. Шипованын “Словарь тюркизмов в русском языке” түсіндірме сөздігінде “*аул*” сөзіне деревня, селение, поселок; оседлое или кочевое селение жилищ (у татар, киргизов...) түсініктеме берілген[53,41]. Ал С.И. Ожеговтің “Словарь русского языка” сөздігінде “*жилище*” сөзіне былай анықтама берілген: “помещение, в котором живут, можно жить...”[44,197]. Мұнда “*көп үйлі ауыл*” сөз тіркесінің аудармасы “*многолюдное жилище*” сөз тіркесі ретінде суреттеме балама бола алмайды. Өйткені “*көп үйлі ауыл*” сөз тіркесін Е. Н. Шипованың түсініктемесі бойынша “*многолюдный аул*” деп аударған жөн. Бұл мысалдар семантикалық лакунаға жатады.

Бозбала сөзі

Енді, баламасыз лексикадағы мағынасы жуықтасатын сәйкестіктердің бірін қолдану реалий амалына, екі тілдегі нұсқа мысалдарын келтіріп өтейік. Мәселен, *Абай бұл уақытта бала сияқты емес, жас бозбалаша киінген* (I,97).- *Абай не похож на подростка, он одет, как взрослый юноша* (I,133). Белінде

кәріс белбеу... бұ да анық бозбаланың белгісі (I,97).-Подпоясывается тобыктинская молодежь кушаками из голубой ткани (I,133).

Бозбала-“Жігіт-желен, жасөспірім үйленбеген жас жігіт” [34, 102].
Бозбалаша-Бозбалаға ұқсас, жас жігітше [34, 102].

Баламасы жок тілдік бірліктер қатарына сонымен қатар, фразеологиялық оралымдар қатарының аударылу тәсілін де жатқызуға болады. Мәселен, казак тіліндегі *шанырақты шайқау* фразеологиялық тұрақты сөз тіркесі орыс тіліне сөзбе-сөз аударылмай, мағыналық жағынан *обливать грязью* түрінде аударылған немесе керісінше, орыс тіліндегі *вешать лапшу на уши* фразеологиялық оралымы казак тіліне *қымыздай ағызу* болып мағыналық жағынан аударылған[31,135]. “Абай жолы” роман-эпопеясы бойынша казак тілінен орыс тіліне тұрақты сөз тіркестерінің аударылу тәсілі әр түрлі.

Жалпы алғанда, лингвомәдениеттану – енді-енді қалыптаса бастаған, әлі де болса ғылыми ұстанымдары мен межелері, тұжырымдамалары нақтылана қоймаған ғылым, екі ұдай түсінік тудыратын пікір-тұжырымдар да бар: Лингвомәдениеттану ғылымының ХХІ ғасырда гуманитарлық ғылымдардың алдынгы сапында болатындығына көміл сенеміз. Тіл мен мәдениеттің өзара қиысуының тілдегі көрінісін қарастыратын жаңа ғылыми арнаның жекелеген мәселелеріне шолу жасауымыздың себебі – лингвомәдениеттану ғылымының көп мәселесін бірнеше тілдердің материалдарын салыстыру арқылы дәлелдеу, түсіну оңтайлы; әрбір тілдік единицаның мәдени-этникалық жүгінің қандай екені аудару процесінде айқын белгі береді[4,125].

Ғалым А. Алдашеваның пікіріне үнілер болсақ, екі немесе бірнеше халықтың материалдық мәдениетін (еңбек құралдары, үй-тұрмыс заттары, ұлттық киім-кешек пен тағам түрлері) және рухани мәдениетін (дүниетаным, адамгершілік, имандылық (мораль), тәрбие, білім беру, заң, философия, этика, ғылым, өнер, мифология және дін) білдіретін тілдік единицаларды түпнұсқа мен аударма нұсқа негізінде салыстыру – жеке адамның интеллектуалдық ой-өресінің кенесіне ықпал жасайды, халықтардың белгілі бір хронологиялық мерзімде бір-біріне саяси, әлеуметтік, экономикалық және мәдени әсерінің деңгейін анықтауға септігін тигізеді, сондай-ақ және ең бастысы – бір тілдің лексикалық-грамматикалық, фразеологиялық жүйесі, образдылық құралдары ауқымының қаншалықты екендігін көрсетеді,-деп атап өтеді[4,126]. “Паритетное сопоставление лингвокультурологических полей, - деп жазады В.Воробьев, - облегчает знание национального своеобразия народов и в то же время дает лингвистические основания для их оценки и способствует возникновению еще больших различий и более целесообразному обращению с уже имеющимися” [21,249].

Халықтық эпостарда, аңыз-жырларда, өткен ғасырлардағы ақын-жыраулардың шығармаларында және басқа да дереккөздерде сақталған этно атаулар сияқты басқа да біркатар тілдік единицаларда да ұлттық мәдениеттен ақпарат беретін нышан болады. Бұл жөнінде аударматануда еңбек етіп жүрген ғалымдар өз еңбектерінде сөз етіп өткен. Ғалымдар тұжырымдамасына назар аударар болсақ, мұндай нышан тілдік единицаның бірінде имплицитті түрде

(жасырын, байқалмайтын); екіншісінде эксплицитті түрде (анық, айқын) көрініп, танылып тұруы мүмкін. Басқаша айтқанда, тілдегі кейбір тұлғалардың сыртқы нысанының өзі «ұлттық бітімді» байқатып тұрады, ал кейбір жекелеген сөз, сөз тіркесі, фразаның нақты бір ұлтқа, мәдениетке тән белгісі қолданысқа түскенде ғана айқындалады. Аудармашының лингвоэтникалық күзіреті осындай единицаларды (лингвокультуремаларды) ажырата білуіне байланысты.

Атақты болғар аудармашысы және аударма теоретигі С. Флорин “Муки переводческие” еңбегінде өзінің аударма ісінде 25 жылдық іс-тәжірибесі бола тұрса да, әр түрлі сөздіктер, анықтама және басқа да көмекші құралдар арқылы бірнеше сағат бойы сөздердің мағынасын анықтап отырған.

Орыс тілінің фразеологиялық жүйесінің ұлттық менталитетке қарым-қатысын зерттеген В.Телия ұлттық мәдениет пен этностың ұлттық-танымдық сипатын фразалық тіркестермен қатар халық мәдениетінің рәсімдік нысандары (ритуальные формы), паремнологиялық қор, образ-эталондар жүйесі, символ сөздер және символды таныта алатын сөз тіркестері, теологиялық атаулар, қанатты сөздер мен орамдар арқылы ажыратуға болатынын дәлелдейді [4,125]. Бұл айтылғандардың аударма әдебиет тілінің лингвистикалық ерекшеліктерін айқындауға тікелей қатысы бар. Өйткені, екі халықтың қоршаған материалдық және рухани дүниені танып-білуі, алған танымын жеткізетін (бейнелейтін) тілдік амалдары әр түрлі. Ақпаратты, мәліметті имплицитті түсінуі, ойды жеткізуі, жеткізу процесінде тілдегі құрылымдық амал-тәсілдерді игеруі жағынан қарағанда, ойды берудің концептуалдық құралдарын пайдаланатын тілдер де және ойды берудің эмоционалдық құралдарын пайдаланатын тілдер де бар. Қазақ тілі де, орыс тілі де ойды нақты атаумен беруден гөрі *эмоционалдық-экспрессивтік құралдармен* беруге бейім тілдер: екі тілдің әлеуеті, осындай мағынаға өзек болатын образ-символдары әр түрлі; сондықтан да екі тілде де образ-бейнесі, мағынасы жағынан жуықтасатын немесе бір-біріне мүлдем қарама-қайшы теңеулер, фразалық тіркестер, қанатты сөздер, сөз-символдар бар. Аудармашының көздеген мүддесі – аударма мәтінді төл тілдің табиғи қалпымен жасау; сол себепті де түпнұсқадағы сөздің, сөз тіркесінің сыртқы формасынан емес, негізгі стильдік-көркемдік мақсатынан шыға отырып, ол қазақ тілінің номинациялау, образ жасау, бейнелеп айту қорындағы ұлттық нышаны бар үлгілерді, “халықтық стереотиптерді” қолданады. Ұлттық нысанға ие тұлғалар қазақ тілінің фразеологиялық жүйесінің, теңеулер жүйесінің, діни ұғымдардың, сөйлеу әдебіне қатысты сөздер мен сөз тіркестерінің, тұрмыстық атаулардың қолданысынан көрінеді.

Әр халықтың тіліндегі ұлт мәдениетінің басты сипаттарының белгіленуі, мәдениеттің тілдегі көрінісі, қоршаған ортаның тіл арқылы суреттелуіндегі ұлттық мәдениетіне, этникасына тән өзгешеліктер турасындағы мәліметтер жоғарыда аталғандармен қатар уақыт пен кеңістікке, сөйлеу әдебіне қатысты параметрлерде, сондай-ақ сөздің басқа да бірқатар лексикалық-семантикалық топтарында сақталған және жинақталған.

Тіл – тілдердің лингвомәдени ерекшеліктері әдебиет, тарих, мәдениет, философия, этика, антропология ғылымдарымен байланыстыра қарағанда ғана кешенді, жүйелі шешіледі. Ал біз өз тарапымыздан ғылыми-зерттеу

жұмысымызда қазақ тілінде ұлттық мәдениеттің нышанын, ерекшелігін танытатын тілдік единицалардың бірқатарының аудармада қолданылуын сөз етпекшіміз. Осыған орай лингвомәдени сипаты, ұлттық «кескіні» бар тілдік единицалардың аудармадағы жұмсалыу мақсаттары мен себептерін ашуға тырыстық.

II.2 ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ұлы жазушы М.О. Әуезовтің “Абай жолы” роман-эпопеясы бойынша орыс тіліне аударылған сөздер мен сөз тіркестерінің, сөйлемдердің лингвомәдени ерекшеліктерін анықтау барысында төмендегідей міндеттер жүзеге асырылды:

- қазақ халқының дәстүрлі қолөнеріне (киіз үй, ыдыс, мата және ұлттық киім атаулары) қатысты атаулардың аударылу ерекшеліктеріне мән беру;
- қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығына тән атаулардың (оның ішінде, төл атаулары, ұлттық тағамдар, аң аулаудағы айла-тәсілдер) бір тілден екінші тілге аударылу мәніне көңіл бөлу;
- қазақ халқының салт дәстүрлеріне байланысты атаулардың (ұлттық ойын түрлері, асық түрлері) аудармадағы сипатын айқындау;
- адамға байланысты атаулардың (адамның жасына, қызметіне, дене пішініне, мінез-құлқына байланысты атаулар) аударылуындағы баламаларды саралап айқындау. Адамның санасымен, айқындалатын шындықтың барлық заттанушы элементтері тілдік таңбалау арқылы көрініс табады. Яғни, этностың ақиқат өмірдегі заттар мен құбылыстар туралы аялық білімі танымдық қызметпен, яғни адамның ойлау жүйесімен байланысты болады.

Енді әрбір міндет түріне тоқталуда мысалдар негізінде дәлелдеп өтейік.

Қазақ халқының дәстүрлі қолөнеріне (киіз үй, ыдыс, мата және ұлттық киім атаулары мен бөлшектері) қатысты атаулардың аударылу ерекшеліктерінің сипатын ашу мақсатында екі тілдегі сөйлем нұсқаларын келтіріп өтейік.

-киіз үй атаулары негізінде:

Сүйіндіктің аппақ үлкен үйі жылы екен, іші тола тірелген жүк, буулы тең менен сандықтар оның ар жағы екі босағаға шейін текемет, алаша, тұскиізбен қоршалынты(I,140). – *В большой юрте Суюндика было тепло: ее покрывали два ряда войлока снаружи и шерстяные вышитые ковры или узорчатая кошма внутри* (I,173).

Босағада малшы қатын үлкен күбіге іркіт пісіріп тұр. Бір жағынан кең қазанда күрт қайнап жатыр екен. Ет асқысы келмеген үйге ол бір жақсы сылтау болатын (I,156).- *У самой двери скотница готовилась варить овечий сыр. Посередине кипел большой котел. Когда в доме варят сыр, котел занят. Это – удобное оправдание для тех, кто не любит угощать гостей мясом* (I, 190).

“Күбі” сөзінің мағынасын ҚТТС-тен қарастырып көрейік. Күбі- “Іркіт пісетін, көже ашытатын, ағаштан жасалған ыдыс, бөшке” [34, 333]. “Котел” сөзіне ОТТС-те былайша түсініктеме берілген: “Небольшой металлический

сосуд для еды, для варки пиши над огнем” [51, 350]. “Күбі” ағаштан жасалған ыдыс болса да, орыс тілінде “металдан жасалған ыдыс” сипатында аударылған. Сонда “күбі” қазақ халқының ұлттық заттық материалы болып табылады. Бұл сөз орыс тілінде – лакуна кұбылысы.

Үлкен ақ үйдің он жағына әкеліп, әжесінің жер төсегін жайлап берді де, шешіндірін жатқызып, өзінің мол пұшпақ ішігімен жауып, қымтап қойды (I,44). – Приготовив постель в правой части юрты, возле лежанки Зере, она молча уложила сына и укрыла его своей лисьей шубой (I,78). Құнанбай - өз басы бір шешеден жалғыз, бәйбішенің жалғызы. Қара шаңырақ иесі (I,62).- Құнанбай – единственный сын своей матери Зере, старшей жены его отца. Большая юрта рода осталась за ним; он владеет огромными богатствами, пользуется неограниченной властью (I,98). – Түңлікті жауып, есікті түріп қойшы (I, 44). – Закрой тундук, чтобы солнце его не беспокоило, и опусти дверь (I,79). Соның отауы түссін (I,228).- Зачем же, оттягивать дальше – Пусть утвердиться Молодая юрта Такежана (I,261).

-мата және ұлттық киім атаулары негізінде:

Оның ішінде келінге жасау тігілетін батсайы, мақпал, манат, дүрия, шағи бөлшек салынған. Шапан, қамзол, көйлек, шаршы (I,231). – Два верблюда были навьючены с приданым невесты, здесь были пестрые шелка, бархат, сукно, шали. ...Чапаны, рубаишки, платки, кафтаны, материю и обувь для подарков новым родичам (I,264). Бөлменің есігінен төріне дейін қымбат қызыл кілемдер жайылған. Қабырға атаулыда қала сәнімен жиналған ішіктер, кестелі жайнамаз, оюлап жазылған дұғалықтар, төсек-орын, құс жастық, жібек шаршау, шілтерлер де көп (I,101).- Была устлана пестрыми коврами с пригудливыми узорами. На стенах, как принято в городе, висели дорогие меховые шубы, вышитые молитвенные коврики, изречения, писанные на материи арабской вязью. Блестели металлические кровати, шелковые занавески, красивые сюзаны (I,138). Бұл сөйлемде шілтер сөзі “сюзаны” болып аударылған. “Шілтер” сөзінің орыс тіліндегі аудармасы-кружева, решетка, сетка. Сөйлемдегі шілтер сөзін аудармашы орыс тіліне аудару барысында нақты атауымен бермеген.

Үстінде қара құлын жарғағы бар, күміс кісе буынған, қара мақпалмен тыстал, қызыл түлкі тымақ киген Құнанбай қара жарғақ сары атқа жақсы жарасады (I,127).- На нем черная доха, пояс с серебряными украшениями, на голове – лисья шапка с черными бархатным верхом (I,164). Бөлменің едені мен іргесі толған, жапырлап тізілген кебіс, калош, саптамалар екен (I, 121).- В прихожей на полу рядом стояли калоши и сапоги с войлочными чулками (I,158). Саптама- “Ішінен киіз байпақ киетін, қонышы жуан қара санға жететін қазақы былғары етік” [34, 554]. Саптама сөзі орыс тіліндегі нұсқада сапоги с войлочными чулками түрінде аударылған.

Қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығына тән атаулардың (оның ішінде, төл атаулары, ұлттық тағамдар, аң аулаудағы айла-тәсілдер) бір тілден екінші тілге аударылу мәніне көңіл бөлсек, көркем аударма өнерінің әр түрлі өзіндік ерекшеліктерін төмендегі сөйлемдерден байқаймыз.

-ұлттық тағам атаулары бойынша:

Екі қолдарына екі-екі үлкен жасаулы табақтар алып, Жұмағұл, Қарабастар келеді екен. ... Ылғи бір түрілген қазы, төңкерілген жас құйрық, сары алтындай балқыған жал, желін майлар... Әрбір екі табақтың бірінде, әлгінің үстіне бір-бір қоңыр бас орнапты. –Ой, тұздықтарың қайда? (I,120).- Четыре джигита с глубокими блюдами, наполненными мясом. Толстые казы, слоящиеся кюрдюки, желтое сало заливка и вымени... Голова барана увенчивала каждое второе блюдо. –Эй, где туздык?(I,157). Бұл сөйлемде “тұздық” сөзі сол калпында аударылмай, “туздык” түрінде берілген. ҚТТС-те “тұздық” сөзінің берер мағынасы былайша: Туралған, піскен еттің үстіне құю үшін тұз, нияз салып дайындалған майлы сорпа. ОТТС-ті қарастырғанымызда, тузлук сөзінің-раствор соли для засола рыбы, икры, для обработки кожевенного сырья мағынасын беретінін байқадық. Сонда тұздық жасау үрдісі қазақ халқының ұлттық ерекшелігі, орыс халқының ұлттық тағамына тұздық жасау тән емес. Сондықтан тұздық сөзінің орыс тіліндегі аудармасы жоқ.

төл атаулары:

Бағанадан бері бірнеше ту бие, қысыр тай, төл емген жабағы, талай-талай кек, ту қойлар жұтылған болар (I,121).- ... успели уничтожить несколько отгульных кобыл, двухлеток и однолеток, и нечетное число баранов (I, 158). Ұзақ тұрғаннан бері мінілмей, жемде ғана тұрған семіз сәйгүлік аттары майланып кеткен болатын (I,124).- Но от долгой стоянки на откорме кони слишком разжирели (I, 159).

Қазақ халқының салт дәстүрлеріне байланысты атаулардың (ұлттық ойын түрлері, асық түрлері) лингвомәдени аудармадағы сипатын төмендегі мысалдар арқылы көруге болады.

-ұлттық ойын түрлері:

Ертең ат шабалды, балуан күреседі. Әр алуан бәйгелер бар. Түйе бастапқан тоғыздан бәйге шығарыпсындар (I,257).-Начиналась байга, борьба и состязание на конях (I,291). Каждая байга состояла из девятки (I,292). - Бәрекелде, мына қызықты кара!Бастаңғы істеп жатыр. Мынау ауыл алтыбақан теуіп жатыр!(I, 270). – Э, посмотри- ка, у них бастангы! Вон на качелях качаются (I,299). Сонда тайғи шапқан, асық ойнаған құрбы балаларымен жаяу жарыс жасап, асыр салған ең соңғы бір ыстық қоныс осы болатын(I,7).-Недавно еще он веселился здесь, бегая с мальчишками наперегонки, устраивая скачки на жсеребятках-однолетках, играя в бабки (I,38). Абай аты аталғанда, әлпеншек тоқталып, ән де басылды (I,271).- Услышав имя Абая, молодежь оставила качели (I,300).

Адамға байланысты атаулардың (туыстық атаулар, адамның жасына, қызметіне, дене пішініне, мінез-құлқына байланысты атаулар) аударылуындағы баламаларды саралап айқындауда төмендегі сөйлемдердің орыс тіліне аударылуын атап өтуге болады.

-туыстық атаулар: *Тегіс өзіне мәлім ағайын, туысқандары. Ылғи үлкендер екен. Орта тұста, ақ сеңсең ішігін желбегей жамылып, зор денелі, қызыл күрең түсті Майбасар тұр(I,97).- Чужих не было ни одного, -все знакомые или близкие сородичи, почти все-пожилые люди. Среди них стоял Майбасар-большой, цветущий, в мерлушковой белой шубе...(I,134).-Қап, мына*

Шаншардың жсиені!... Ұлжан жеңешем-ау, сені бүйткізіп отырған. --Бәсе, нағыз Тонтай! --Тонтайдың жсиені ғой!(I, 118).- Так ведь он-потомок Шаншара! Это он в родню Улжан, пошел!... --Ясно, он жн Тонтай! --Прямой потомок! (I, 155).

-адамның жасына, қызметіне, дене пішініне, мінез-құлқына байланысты атаулардың аударылуы:

*Байсал да сондай мол ру – Көтібақтың тұрғысы. “Тоқпақ жалды торы”деп атағанда, үйірі қалың айғырдай, көптігінен атанған (I,22).- Байсал-старейшина крупного рода Котибак. Род этот многочислен и силен,-недаром он носит произзвище “Косyak густогривого гнедого”(I,56). Осындай жиында үлкенді-кішілі рулардың **атқамінер, ақсақал, қарасақалы** араласып жатты (I,227).- В многолюдных сборах принимали участие все **аксакалы и карасакалы** (I,260). Күдасының аулына Ұлжан отыз шақты кісімен келген (I,231).- Свадебный поезд жениха приехал в аул будущего **тестя** (I, 263). Күндегі машық бойынша келін жататын **атқамінер, даугер, арызышлар** (I, 106). - Это **аткаминеры, приехавшие с тяжбами, и истцы...** (I,133). Сөйтіп, келесі жылдарда осы аста жыққан **балуан, осы аста бәйгеден келген жүйрік, осы аста жақсы айтылған қалжыс, жақсы созбен көрінген шешен** жандардың аты оқшауланып, ұмытылмай ере жүретін болады (I,266).- И как всегда, в памяти у всех останутся и имена **борцов-победителей, и клички коней, выигравших байгу, и меткие шутки, и люди, отличившиеся красноречием и находчивостью во время торжества** (I,295).*

Екі немесе бірнеше халықтың материалдық және рухани мәдениетін білдіретін тілдік единицаларды түпнұсқа мен аударма нұсқа негізінде салыстыру — жеке адамның интеллектуалдық ой-өрісінің кеңеюіне ықпал жасайды, халықтардың белгілі бір хронологиялық мерзімде бір-біріне саяси, әлеуметтік, экономикалық және мәдени әсерінің деңгейін анықтауға септігін тигізеді, сондай-ақ және ең бастысы — бір тілдің лексикалық-грамматикалық, фразеологиялық жүйесі, образдылық құралдары ауқымының қаншалықты екендігін көрсетеді. “Паритетное сопоставление лингвокультурологических полей,-деп жазады В. Воробьев,-облегчает знание национального своеобразие народов и в то же время дает лингвистические основания для их оценки и способствует возникновению еще больших различий и более целесообразному обращению с уже имеющимися” [27,123].

Көркем әдеби шығармалардың бір тілден екінші бір тілге көркем аударылуында тілдер арасындағы лингвомәдениеттану саласының орны ерекше.

Қорытындылай келгенде, жоғарыда сөз етілген мәселелер бойынша төмендегіше қысқаша тұжырым шығаруға болады:

1. Лингвомәдениеттану шеңберінде қарастырған бірсыпыра зерттеулер мен тұжырымдар бар. Лингвомәдениеттанудың объектісі ретінде “**тіл - мәдени ақпараттың трансляторы**” ретінде түсіндіріледі.

Ғалым В.А. Маслова лингвомәдениеттану бірліктерінің қатарына:

- мифологиялық тілдік бірліктерді (мәдениеттің, аңыздар мен дәстүрлердің тілге бекітілген дәстүрлі-тұрмыстық формаларын);

- тілдің паремиологиялық қорын (мақал-мәтелдер, жаңылтпаштар);
- тілдік әдептілікті;
- тілдік этикет негіздерін;
- символдарды, стереотиптер мен эталондарды;
- бейнелерді;
- тілдің стилистикалық қорын;
- тіл мен діннің өзарабайланыстылығын жатқызады.

Осылардың қатарында сонымен қатар лингвомәдениеттану единицасы ретінде *баламасы жоқ тілдік бірліктер* мен *лакуналар* қарастырылады[50,41].

Төменде берілген міндеттерге сүйене отырып, М. Әуезовтің “Абай жолы” романы негізінде мысалдар арқылы көркем аударманың лингвомәдени ерекшеліктері анықталынды:

- қазақ халқының дәстүрлі колөнеріне қатысты атаулардың аударылу ерекшеліктеріне мән беру;
- қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығына тән атаулардың бір тілден екінші тілге аударылу мәніне көңіл бөлу;
- қазақ халқының салт дәстүрлеріне байланысты атаулардың аудармадағы сипатын айқындау;
- адамға байланысты атаулардың аударылуындағы баламаларды саралап айқындау.

Жұмысымыздың осы бөлімі арқылы біз ең алдымен, аудармадағы лингвомәдениеттану бағытының қыр-сырымен кең тұрғыдан танысып өтуді жөн көрдік. Сонынан лингвомәдениеттанудың тілдік бірліктері, көркем аударманың лингвомәдени ерекшеліктері арқылы көркем аудармадағы көркем әдеби шығармалардың бір тілден екінші бір тілге көркем аударылуында тілдер арасындағы лингвомәдениеттану саласының орны ерекше екендігіне көзіміз жетті.

III. КӨРКЕМ АУДАРМАДАҒЫ ЛАКУНА МӘСЕЛЕСІ

III.1. АУДАРМАДАҒЫ БАЛАМАСЫ ЖОҚ ТІЛДІК БІРЛІКТЕР

Лингвомәдениеттанудың объектісі ретінде лингвомәдени маңызға ие тілдік бірліктер алынады.

Қазіргі тіл біліміндегі семиотика үш ірі топқа жіктелетіні мәлім. Яғни, синтактика, семантика, прагматика. Г. Клаус семиотиканың төртінші түрі-сигматиканы бөліп көрсетеді. Семиотиканың аталған төрт түрі ұлттың мәдени мәнін қарастыра отырып, лингвомәдениеттанудың объектілері болып табылады. В.В. Воробьев мұндай тілдік бірліктерді **лингвокультуремалар** деп атайды.

Аудармадағы сөз таңдау мәселесіне қатысы бар топтың бірі- **баламасыз лексика (безэквивалентная лексика)**. Бұл қатарға халықтың материалдық және рухани мәдениетінен хабардар ететін барлық мәліметтерді сақтайтын және жинақтайтын кумулятивті қызметі бар, екінші бір халықтың мәдениетіне тән емес, сондықтан сөздік құрамында бұндай айырмашылықтар әсіресе тұрмыстық қарым-қатынастарды, халық дәстүрлерін, діни салттарды атайтын сөздер мен тұрақты тіркестер арқылы танылады[31, 135].

Аударматанудың теориялық және практикалық мәселелері талданатын еңбектердің барлығында да баламасыз лексика (безэквивалентная лексика) термині қолданылады. Көркем аудармадағы баламасыз лексика дегеніміз - екінші тілде мағыналық ұғымдық көлемі жағынан сәйкес келмейтін, сол себепті аударылуы қиындық келтіретін, болмаса тәржімалағанда суреттеу, түсіндіру, шамаластыра аударуды қажет ететін сөздер тобы[4, 179].

Баламасы жоқ тілдік бірліктер немесе баламасыз лексика - халықтық ұлттық-мәдени ерекшеліктерін танытатын атаулар, реалийлер; ғалымдардың көрсетуінше, баламасыз лексика дегеніміз – “слова, служащие для выражения понятий, отсутствующих в иной культуре и в ином языке, слова относящиеся к частным культурным элементам характерным только для культуры А и отсутствующим в культуре Б, а также слова, не имеющие перевода на другой язык, одним словом не имеющие эквивалентов за пределами языка, к которому принадлежит”[20,56].

“Абай жолы” роман-эпопеясының орыс тіліне аударылуында біздіңше баламасыз лексика сдминистрациясы негізінде аударылған тұстар да кездеседі. Мәселен, Абай қора ішінде келе жатып, “Анау”, “**Көз таңба**” дейтін қос дөңгелек-Арғын, Бошан аттары. Мына біреу “**ашамай**” таңба-Керей. “**Шөміш**” таңбалы-Найман скен ғой. Араптын “**шын**” әрпіне ұқсаған Төре таңбасын да таныды(І,101). –Вот кони с круглыми **тавром**, “**глаз**”-значит они принадлежит Аргызу “Бошану”. Вот “**бычьё седло**”-тавро Керей, чей же это **серый конь**? Да ведь он с тавром “**поварешка**” значит кто-то из Наймана, арабскую букву “**шин**”, это тавро тюре знатных лиц (І,137). **Тірсек жең қора қамзолдың сыртынан припак ішігін желбегей жамылып отыр екен. Басында сұрғылт түсті сырма тақиясы бар. Қазақы тақия** (І,101).-Алшинбай сидел, накинув на тиги лисью шубу поверх черного беимета. Стегeнная в узкую полосу

казахская тюбетейка стального цвета (I,138). Болмаса, сұр шекпенді кигізіп, бойын кездеп, айдатқанша тоқтамаспын (I,102).-Пусть перестанет подавать жалобы иначе не успокоюсь и я, пока не наденут на него серого кафтана и не сошлют подальше! (I,138). Бөлменің есігінен төріне дейін қымбат қызыл кілемдер жайылған. Қабырға атаулыда қала сәнімен жиналған ішіктер, кестелі жайнамаз, оюлап жазылған дұғалықтар. Төсек-орын, құс жастық, жібек шаршау, шілтерлер де көп (I, 101).- Была устлана пестрыми коврами с пригудливыми узорами. На стенах, как принято в городе, висели дорогие меховые шубы, вышитые молитвенные коврики, изречения, писанные на материи арабской вязью. Блестели металлические кровати, шелковые занавески, красивые сюзаны (I,138). Күн шағырмақ ашық. ... Әсем таудың да қарағай атаулысын күнсек қар басқан шытқыл аяз барр. Аяғының астында шыныланған қатқыл қар сықыр-сықыр етеді. Саркідір болған қардан етігі тайғанай береді (I,97).- Стояли морозные ясные дни. Стройные сосны пригорода тоже утонули в снежных сугробах. Твердый, плотный снег звонко скрипит под ногами. Остроносые новые сапоги скользят по натопанной дороге(I,133). Босағада малың қатын үлкен күбіге іркіт пісіп тұр. Бір жағынан кең қазанда құрт қайнап жатыр екен(I,156).- У самой двери скотница готовилась варить свежий сыр. Посередине кипел большой котел(I,190). Мұнда бүгін сыбаға әкелген әйелдер көп екен. Күнкеге бірі келін, бірі абысын есепті. Қыстан сақтап шыққан сұрлерін әкеледі(I,59). – Все они приехали в гости и привезли полагающиеся по обычаю угощение(I,95).

Сонымен, баламасыз лексика қатарына халықтың материалдық мәдениетінен хабарлар ететін, екінші бір халықтың мәдениетіне тән емес, сондықтан сөздік құрамында жоқ реалий атаулары жатқызылады.

Сөйлемдердің орыс тілді аудармасының кейбір тұстарында **қазан-котел**, **сыбаға**, **сұр-угощение**, **құрт-сыр** және т.б. жалған балама мысалдары деп ойлаймыз.

Көркем аудармадағы жалған балама жөнінде айтылған ғалымдар еңбектеріне шолу жасап өтейік. Аударматану ғылымымен шұғылданатын шетел ғалымдарының көпшілігі екі тілдің арақатынасында баламасыз лексикалық единицалармен қатар жалған баламалардың (ложные эквиваленты) болатындығына назар аударып өтеді. Орыс ғалымы А.Федоровтың пікірінше, жалған балама дегеніміз-« слово, полностью или частично совпадающее или близкое к нему по звуковой или графической форме с иноязычным словом при наличии полной этимологической общности между ними но имеющее другое значение при известной смысловой близости»[54,140]. Атап ететін жайт-түпнұсқадағы сөздің сыртқы нысанына, айтылуына және оқылуына орай, оның негізгі мағынасын немесе этимологиясын ескерместен «жалған» балама жасау еуропалық тілдерден орыс тіліне аудару барысында жиірек кездеседі. Бұл, шамасы, осы тілдердің лексикалық құрамында, грамматикалық жүйесінде біршама орталықтар бар екепдігіне байланысты болуы керек. Мысалы, *академик* жалпы интернационалдық терминдік мағынасымен бірге «жоғары білімді адам; студент» деген ұғымдарды қамтиды. Контексте «жоғары білімді адам» мағынасында қолданылатын «академик» сөзін «академияның толық

мүшесі» мағынасында аудару «жалған» балама жасайды, сөйтіп, сөздің мәтін деңгейіндегі мағынасын ескермеу аудармадағы жаңсақтықтарды тудырады[4,190].

Жалған балама деп тануға болатын сөз қолданыстары кездесіп тұрады. Олар: түпнұсқадағы сөздің сыртқы нысанын /план выражения/ жиі қолданыстағы, таныс сөздің графикалық көрінісімен шатастырудан туады.

Жалған баламалардың жасалуына, сондай-ақ түпнұсқадағы жергілікті тіл ерекшеліктеріне тән сөздің мағынасын немесе терминдік дефинициясын аңғармаушылық та әсер етуі мүмкін. Мысалы, лексикографиялық анықтамасы бойынша ТЯТЯ-отец. Осы сөз қазақ тіліндегі тәте сөзіне сыртқы нысаны жағынан ұқсас болғандықтан ана деген балама арқылы берілген:

- Тебя тятя высечь хочет,-поспешно покричал первый голос
- Апам сені сабаймын дейді,- деп жалма-жан жауап қайырды.

Осы мысалдар сияқты сыртқы түр-түрпатын ғана негізге алып, сөздің ішкі мағынасын ескермеуден туатын жалған эквиваленттер жалған баламалар қатарын құрайды. Шығарманың тақырыбын, тілін, түпнұсқа авторының сөз саптауына тән сипаттардың назардан тыс қалуы, кей тұстарда аударманың стильдік нормасының бұзылуына әкеліп соғады [4,192-193].

III.2 ЛАКУНДЫҚ ҚУБЫЛЫС ТҮРЛЕРІНІҢ ТІЛДЕГІ СИПАТЫ

Лингвомәдениеттанудың баламасы жоқ тілдік бірліктер (немесе баламасыз лексика) единицасынан басқа лакуна единицасы да сөз етіледі. *Лакун* (лат.- бос кеңістік, түсіні қалушылық, түсіріп тастау) тек басқа бір тілде бар сөздер мен ұғым-түсініктердің екінші бір тілде болмауынан ғана емес, белгілі бір аспектінің немесе сол не басқа шындықтың болмауы соншалықты маңызды болмағандығынан туындайды. Лакундар аталмыш сипатымен ғана түсіндірілмейді, сондай-ақ белгілі бір мәдениетке қатыссыз болса да басқа мәдениеттің ұғымы не шындық болмысының аспектісінің бөлініп көрсетілуі болып табылады. Мәселен, ғалым З.Қ. Темірғазина лакун мәселесін сөз еткенде, *ат* сөзінің екі тілдегі, яғни қазақ және орыс тілдеріндегі лексика-семантикалық тобын салыстырып қарастырады. Мәселен, орыс тілінде-лошадь, конь, стригунок, жеребенек, жеребес, кобыла, скакун, иноходец, кляча деп аталса, қазақ тіліндегі *ат* сөзінің лексика-семантикалық тобы-ат, бие, айғыр, құлын, құнан, тай, жылқы, асау, жүйрік, тұлпар, мәстек, жайдақ, жорға т.б. Екі тілдегі *ат* – төрт түлігіне қатысты сөздерге саны жағынан баға берер болсақ, әрине қазақ тіліндегі атауларының саны асып түседі. Өйткені, қазақ халқы ықылым заманнан бері өзінің тұрмыс-тіршілігінде төрт түлік малдың ішінде, әсіресе жылқы малын азық етіп, қымызын ішіп, мінсе көлік ретінде пайдаланып келуде. Сондықтан да, қазақ тіліндегі *атқа* қатысты атаулардың орыс тіліндегі *ат* атауларымен салыстырғанда асып түсетін себебі, орыс халқында *ат* тек аталығы не аналығына байланысты немесе жас ерекшелігіне сай аталса, қазақ халқында *аттың* жас ерекшелігінде әрбір жарты жыл сайынғы жас шамасына және *аттың* әр түрлі белгілеріне, ерекшелігіне өзінше *ат* тағылған. Мәселен, 1 жастағы *атты* қазақтар *құлын* деп, 1,5 жастағы *атты* *құнан* деп атаса, *тай* деген

атау 2-2,5 жасар атқа берілген. Мінілмеген атқа асау ат деп баға берсе, бәйгеге қатысатын атты жүйрік ат деп атаған. Сол сияқты мәстек (шабан ат немесе ұзақ қашықтыққа жаратылған ат), жорға (семіртуге арналған ат). Осы тәріздес ат сөзіне қатысты атаулар тек қазақ тілінде кездесетін құбылыс. Ал мұндай атаулар орыс тілінде кездеспейтін болғандықтан, лакун сөздер болып табылады.

Лакун теориясының авторлары Ю.А. Сорокин мен И.Ю. Марковина тіл білімінің этнопсихоллингвистика бағытында қарастырып өтеді. Ғалымдардың пікірінше, "... феномен лакун можно охарактеризовать следующим образом. Лакуны в самом общем понимании фиксируют то, что есть в одной лингвокультурной общности в сравнении с некоторой другой общностью". Бұл анықтама Е.М. Верещагин мен В.Г. Костомаровтардың "баламасыз лексика" ұғымына берген анықтамасымен сәйкес келеді. Сонда ғалымдар баламасы жоқ тілдік единица мен лакунға бірдей анықтама беріп өтеді. Алайда ғалым Г.А. Қажығалиева "Культурологический аспект в работе над художественным текстом" атты ғылыми монографиясында мұндай көзқараспен келіспейтіндігіне атап өтеді [31, 149б.]. Бұл жерде ғалым орыс тіл білімінің ғалымы В.А. Маслованың лингвомәдениеттану бағытында баламасы жоқ тілдік единицалар мен лакундарды бір топқа жатқызатындығына тоқталып өтеді.

Лакун теориясын зерттеуші ғалым В.Г. Гак "қозғалыс құбылысының" семантикалық лакунын орыс және француз тілдеріндегі баламаларымен салыстыра қарайды. Мысалы, орыс тіліндегі "плыть" (жүзу) етістігі *плывет человек, пароход, лодка, бревно, палка* тәрізде келсе, бұл мысалдардың француз тіліндегі көрінісі *naviguer*-*"плывет пароход"*, *nager*-*"плывет человек"*, *flotter*-*"плывет бревно"* тәрізде аударылады. Тіл білімінде аударма мәселесінде белгілі бір сөздің бір тілден екінші бір тілге аударылуында нақты дәлме-дәл, сөзбе-сөз аударылмай, мағыналық жағынан аударылуы кездеседі. Сөздердің мағыналық жағынан аударылуы біздіңше семантикалық лакундар болып табылады. Аудармашы сөзді бір тілден екінші бір тілге мағыналық жағынан аударғанда оның (аудармашының) ең алдымен лингвомәдени компетенциялық қасиеті қалыптасуы керек. Мәселен, атакты француз жазушысы А. Дюма орыс тіліндегі *"душенька"* (қазақ тілінде - қалқажан) сөзін француз тіліне *"моя маленькая милая душа"* деп аударып өтеді. Бұл жерде **аударма** бейнелеп суреттеу көмегімен басқа тілді түсіндіретін сөздің эмоционалды-экспрессивтік мәні арқылы берілген.

Көптеген тілдерде семантикалық жағынан ұқсас фразеологиялық тұрақты сөз тіркестері кеңінен кездеседі. Ондай мысалдарға мәселен, орыс тіліндегі *конейки не стоит, гроша ломаного не стоит* мысалдарын жатқызсақ, қазақ тіліндегі *көк тиын тұрмайды*, латын тіліндегі *стоит асса* мысалдарын жатқызамыз. Мұндай тұрақты сөз тіркестері әр түрлі халыққа тән болғанымен, бір когнитивті механизмге негізделген. Яғни, әдептің этиканың, интеллектуалдық баға берушіліктің иерархиялық төменгі сатысы ең төменгі ақша бірлігімен өлшенеді- *копейка, грош, тиын және асса*.

Алайда қарым-қатынас жасау барысында баламасы жоқ фразеологиялық оралымдар да бар. Ондай фразеологиялық оралымдар әр түрлі этникалық

қауымның шындық болмысының көрінісі ретінде танылады. В.Д. Ушаков өзінің “Фразеология Корана” еңбегінде когнитивті механизм бойынша ұқсас баламасы жоқ идиом сөздер қатарын көрсетеді.

Сонымен, **лакуна сөзі** (лат. Lacuna-қуыс, кеңістік, тастап кету, аралық) *белгілі бір тілдегі сөз не мағынаның болмауынан басқа бір тілдің түсінігі не мәдениеті арқылы берілуі; бір тілді екінші бір тілмен не тілдер тобымен салыстыру нәтижесінде туындайды.*

Тіл білімінде этнографизм мәселесі әлі де болса толық қарастырылмай келе жатыр. Орыс тіл білімінің ғалымы О.В. Ладисованың “Лексикадағы этнографиялық ішкіжүйеаралық лакундардың әр түрлілігі” мақаласы осы мәселеге арналған. Лексика жүйесіндегі этнографизмдер деп бірсыпыра ғалымдар (Н.М. Шанский, А.В. Калинин, О. Н. Мораховская, Е.Н. Этерлей және т.б.) белгілі бір сол немесе басқа халықтың не жергілікті ерекшеліктің күнделікті тұрмысына, шаруашылығына, мәдениетіне тән сөздердің атауларын жатқызады. Басқа ғалымдар этнографизм сөздер қатарына (Н. А. Мешерский, О.Н. Нечаева) табиғат, рельеф, флора және фауна ерекшеліктерін сипаттайтын сөздерді де жатқызады. Сонымен біздіңше, “*этнографизм сөздер* дегеніміз - белгілі бір халықтың не ұлыстың заттық не рухани мәдениетінің, тұрмысының ерекшелігімен байланысты зат не құбылыс атауларын білдіретін сөздер”.

Ұлттық тілдің екі жүйесінің лексикасын, яғни әдеби және диалекттік жүйелерін салыстыра зерттеуде, этнографиялық лакундар мәселесі көтеріледі. Себебі әдеби тілде этнографизмдердің баламалары болмағандықтан, тіл білімінде лакун сөздерге сүйсініп өтушілік бар. Сонымен тілде этнографиялық лакундар абсолютті лакундар, қатыстылық лакундар, ассоциативті лакундар, векторлық лакундар, стилистикалық лакундар, имплицитті лакун түрлері болып бөлінеді. Осы аталған лакун түрлерінің барлығы тілдің әдеби нормасы мен диалектологиялық ерекшеліктерін салыстыру мақсатында келіп шыққан.

Зерттеуші-ғалым О.В. Ладисова В.Л. Муравьев әдісін қолдана отырып, орыс әдеби тілін Рязань облысының говорымен салыстыра қарастырады. Ғалым синтаксистік объективация деңгейінде берілген әдеби тілдегі лакун қатарын бірнеше сөздік оралым арқылы аңғарған. Мәселен, *рукоятка сковородника-чашельник; ручка для ухвата-рогачник; теплая пристройка к избе-приделок* және т.б.

Жоғарыда аты аталын өткен абсолютті лакун жайында айтар болсақ, оның негізгі белгілері мыналар: әдеби тілде немесе диалектте бейнелеу деңгейіндегі ұғымды сипаттау үшін сөз не фразеологиялық тұрақты сөз тіркесінің болмауы; Қатыстылық лакундары тілдің екі (әдеби тіл және диалект) ішкі жүйесіне ортақ мәндегі сөздер қолданысы жиілігін салыстыруда бөлініп шығады. Яғни әдеби тілде фразеологиялық тұрақты сөз тіркесін құрастырмайды және диалектте фразеологиялық сөз тіркестерінің туындауына негіз болады. Әдеби тілде ауыспалы мағынаға ие болмайды және диалектте қайта мәнге ие болады. Диалектте көптеген туынды сөздерді жасай отырып, әдеби тілде әлсіз деривацияға ие болады. Мысалы, орыс тіліндегі “*биток*” (“*бита*” сөзі асық ойынында қолданылатын зат) сөзі әдеби тілде қатыстық мәнге

ие бола отырып, говорда фразеологиялық сөз тіркесінің (“*как биток*”-қазақша “*асықтай*”-күйлі адамды айтады) жасалуында ұйытқы сөз ретінде танылады.

Ассоциативті лакундар - әдеби тілді ұстанушыларда ешқандай барабар ассоциация туындатқызбайтын сөздер жатады.

Мысалы: мінезі тұрақсыз, тез ашуланатын адамды “*голенщина*” деп атайды. “Голенщина” сөзі Рязань облысының Голенчино ауылының атауынан келіп шыққан. (Голенчино жерінде ақыл-есі кем адамдардың үйі орналасқан).

Векторлық лакундар – диалектте бар туынды бір сөздің не түр атауларының әдеби тілде ұшыраспауы немесе керісінше. Орыс тілінде “*корзина*” әдеби сөзінің басқа атаулары әр түрлі берілген. Набирка- пішіні шағын, қайың қабығынан істеліп мойынға жіп арқылы байланған жидек теру үшін қолданылатын көрзенке түрі. *Кузов* – қайың қабығынан тоқылған көрзенке атауы. *Кошелка* – шыбықтан тоқылған көрзенке. Керісінше диалекттік туыстық атаулар, мәселен, “*волога*” диалект сөзі әдеби тілде бір сөздік атауға ие емес, тек түрлерімен ғана шектелуі мүмкін (*қаймақ, ірімшік, май*).

Стилистикалық лакун да бір сөздің этнографизмнің ішкі жүйесінің екі түрінде де бірдей стилистикалық бояуға ие болғанымен, этнографизмнің тек бір жүйесінде ғана қолдануы.

Имплицитті (немесе жасырын) лакундар В.Л. Муравьевтің айтуынша, сөздің таза ұлттық тілдік шынайы көрінісі бола отырып, семантикалық өзінділігі әрқашан таныла бермейтін, белгілі екі тілде де кездесетін сөздер тобы. Ғалымдар Е.М. Верещагин мен В.Г. Костомаровтың айтуынша, мұндай сөздер “*ұлттық мәдени семантиканы сақтап қалушы сөздер*” болып табылады. Диалекттік сөздердің өзінділігі әрқашанда таныла бермейді. Сөздің әдеби тіл мен диалекттік атауларын салыстыру барысында ғана жасырын ұғымның мағынасы айқындала түседі. Мәселен, *сарафан* орыс әдеби тілінде біріншіден, ұзын жеңді көйлектің сыртынан киілетін жеңсіз шаруа әйелдерінің киімі; Үлкен қиықты әйел-қыздар көйлегі. Говор тілінде “*сарафан*” сөзі жиналған кең юбка. Сонымен ішкіжүйелік этнографиялық лакундардың әр түрлі типтері әдеби тіл мен диалектологияны өзара салыстыру барысында қалыптасады. Белгілі бір аймақтағы диалект сөздерді қолданушылардың мәдениеті мен тұрмыстық ерекшеліктерінің бейнесі ретінде түсіндіріледі.

Сонымен, біз жоғарыда бірқатар ғалымдар еңбектерін қарастыра отырып, тіл білімінің лингвомәдениеттану саласы аясында сөз етілетін тілдік бірліктердің бірі – **лақуна** жөнінде айтып өттік. Кейбір әдебиеттерде **лақун** сөзі қазақтың *ақтаңдақ* сөзімен мағынасы мен қызметі жағынан тығыз байланысты сөздер деп қарастырады. “Ақтаңдақ” сөзі жетіспейтін орын, өткізіп жіберу деген мағынада түсініледі деген пікірді айтып өтеді. Дегенмен зерттеуші тарихтағы 1937 жылғы қазақ зиялыларының кұғын-сүргінге ұшырауымен байланысты болған “ақтаңдақ” ұғымымен шатастырмау үшін өз ғылыми-зерттеу жұмысында лақуна түсінігінде қолдана береді.

Көптеген зерттеушілер өзара тілдер арасындағы лақунарлық мәселеде салыстырмалы тілдердің тек лексикалық жүйесінде ғана айырмашылық

болмайтындығын, сонымен қатар грамматикалық құрылысында да грамматикалық лакундардың болатындығын айтып өтеді. Орыс ғалымы В.Л. Муравьев орыс тілінің грамматикалық категориясымен ұқсас француз тілінің *тон, тол, son* сияқты сын есімдерінің кеңінен қолданылатындығын атап өтеді. Бір тіл мен екінші бір тілдің грамматикалық құрылысының лакун мәселесінде айырмашылықтың болатындығы жөнінде сонымен бірге Ю.С. Степанов, А.И. Белов, И.Ю. Марковина, И.В. Томашева, Л.С. Бархударов.

Тілдің ішкі құрылысындағы грамматикалық лакундардың әр түрлілігі мен көптігі туралы Г.В. Быкова сөз етіп өтеді. Мәселен, жекеше түрдің I жағында қолданылатын етістік формаларының берілуінде “бос кеңістік” болатындығын *бороздить-борозжу, ваксить-вакшу, дерзить* және т.б. мысалдармен дәлелден өтеді. Мұндай грамматикалық лакундардың әр түрлілігін автор узуальды (дәнекер) деп атайды. Грамматикалық лакундардың екі негізгі түрі бөлініп шығады: сөз түрлендіруші және сөз тудырушы лакундар. Бұлардың әрқайсысы тілде өзіне тән бос кеңістіктің туындауына негіз болады.

Лакуна мәселесінде ғалымдар Ю.А. Сорокин, И.Ю. Марковина “Текст и его национальная специфика” мақаласында лакунның төрт түрін атап көрсетеді: субъекттік лакундар, қызметтік лакундар, мәдени кеңістік лакундар, мәтіндік лакундар. Мәдени кеңістік лакундар түпнұсқа мен аударманың мәдени фонының сәйкессіздігін бейнелейді. Мәтіндік лакундар белгілі оқырманға бағытталма отырып, қарым-қатынас құралы ретінде бекіту формасы қоса алынған арнаулы мәтінге негізделеді.

Лакундардың толтырылуы – басқа мәдениет адамына түсініксіз болған мәтіннің кейбір бөлігінің мазмұнының ашып көрсетілуі. Лакундардың толтыру тәсілдерінің кең тараған түрі мәтіндегі аударма, аудармадағы басқа мәдениет элементтерінің түсініктемесін беру. Көркем аударма мәтініне ескертпе қосылмаған немесе мәтін соңынан сөздік ретінде беріледі. Лакундардың орнын толтыру (компенсация) бір тілден екінші бір тілге мәтіннің аударылу барысында мәтіндегі ұлттық мәні бар өзіндік кедергілерді алып тастау үшін және өзге ұлт мәдениетінің сол немесе басқа үзіндісін түсіну мақсатында мәтінге оқырманның өзіндік мәдениетінің арнаулы элементтерін енгізу болып табылады [45,83].

III.3. М.ӘУЕЗОВТІҢ “АБАЙ ЖОЛЫ” РОМАНЫНЫҢ ОРЫС ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУЫНДАҒЫ ЛАКУНА МӘСЕЛЕСІ

Біз ғылыми зерттеу жұмысымызда классик жазушы М.О. Әуезовтің “Абай жолы” роман-эпопеясын негізге ала отырып, көркем аударма өнеріндегі лингвомәдениеттану бағытының лингвокультуремасы немесе единицасы болып табылатын лакун мәселесін қарастырдық. Шығарма Л.Соболев редакциясы басқаруымен 1958 жылы аударылған. Кітаптың I томын аудармашылар А. Никольская, Т. Нұрғазина және Л.Соболева аударса, II томын З. Кедрин мен Н.Анова аударған. Жоғарыда айтып өткеніміздей, лингвомәдениеттану бойынша аз да болса ғылыми еңбектер жарыққа шығып, бірқатар ғалым зерттеушілер қатары өзіндік пайымдаулары мен тұжырымдамаларын білдіріп

өтеді. Біздің мақсатымыз – “Абай жолы” романы бойынша орыс тіліне аударылған сөздер мен сөз тіркестерінің, сөйлемдердің лингвомәдени ерекшеліктерін анықтау, лақундық құбылыстың мәні мен маңызын айқындау.

Ғылыми зерттеу жұмысында ғалымдар В.А. Маслова, В.В. Воробьев тұжырымдарына сүйене отырып, лақун анықтамасын зерттеу бағытында, **лақуна** (қуыс, кеңістік, тастап кету, аралық)-белгілі бір тілдегі сөз не мағынаның болмауынан басқа бір тілдің түсінігі не мәдениеті арқылы берілетін, нақты бір тілдегі кейбір сөздер мен түсініктердің екінші бір тілде болмауының негізінде пайда болады. Лақун сөздер қандай да бір ұлттың мәдениетіндегі қажетсіз болса да белгілі бір аспектісінің маңызсыз бөлінісінің нәтижесінде туындайды.

Көркем мәтіннің лингвомәдени талдауы дегеніміз – реципиентке беймәлім болған тілдік материал негізіндегі әдеби шығарманы оның қабылдауы мен түсінуі, сондай-ақ, берілген мәтіннің идеялық-көркемдік өзіндік шеңберінде негізгі лингвокультуремалардың мәнінің ашылуы.

Көркем аудармада көркем шығарманы лингвомәдени шеңберде талдаудың бастапқы кезеңі лингвомәдени түсініктеме беріп өту[4,217].

Біз ғалым Г.А. Қажығалиеваның ғылыми тұжырымдамасына сүйене отырып, лингвомәдени түсініктемеде көркем мәтінмен жұмыс істеуді бірнеше кезеңге бөлуі дұрыс көреміз:

-көркем мәтінмен түпкілікті таныс болу (көркем мәтіннің авторы туралы ақпаратқа ие болу, шығармашылық жолымен таныс болу, шығарманың тууына негіз болған жайттардан хабар болу);

- көркем мәтіннен лингвомәдениеттанудың баламасы жоқ тілдік бірліктерін таба білу;

- лексикалық единицалардың денотатпен сәйкестігін сөздіктер мен анықтамалықтарға сүйене отырып табу.

Осы кезеңдерден өткеннен соң лақундарды анықтаймыз. Жоғарыда көрсетілген кезеңдердің жұмыс нысаны етіп анықтау, хабарлау, салыстыру және айыруды аламыз.

Зерттеу барысында “Абай жолы” романынан баламасы жоқ тілдік единица болып табылатын көптеген мысалдарды қарастырдық. Мәселен, *Оспан дәл осы кезде Абайда, босай сала қымыз бетіне үңіліп тұрған Смағұлды желкесінен түйін-түйін қалып, қымыздың ішіне бет-аузы мен құлағына шейін батырып жіберді*[Іт.:2,92]. – *Оспан коршуном кинулся на братишку, дал ему несколько подзатыльников и с торжествующим хохотом окунул его головой в кумыс*[Іт.:1,125]. Орыс тіліндегі сөйлемде “**қымыз**” сөзі баламасыз лексика түрінде танылады, өйткені, қымыз – жылқы сүтінен дайындалатын қазақ ұлттық сусыны болып табылады.

Енді лақун мәселесін сөйлемдер негізінде талдап көрейік. Мысалы: **Кәмишат бөрік**, мақпал шапан, жібек шапан киген қыздар көп [Іт.:2,210]. Крутом собралось много молодежи-жигитов и девушек в **камчатных шапках**, в бархатных и шелковых чапанах [Іт.:1,230]. Басында сол **кәмишат бөрік...** [Іт.:2,306]. Та же **бобровая шапочка**, то же серебряное шолпы в волосах [Іт.:1,329]. Тек басыңдағы **боркі** ғана келмейді. Көнелеу, сарғыш **құндыз** екен

[I,2,181]. Но все портила порыжевшая и поношенная *бобровая шапочка* [I,2,331]. Енді осы сөздердің кейбіреуін лақун тұрғысынан талдауға кірісеміз. Сөйлемдерде келтірілген бас киім атауларын біз қандай мағына беретіндігін әр түрлі сөздіктерден қарастырдық. 1999 жылы баспа бетінде жарық көрген “Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *“кәмишат”*” және *“құндыз”* сөздеріне мынадай анықтама беріліп өтілген: *“Кәмишат”*-кеміргіштер отрядына жататын терісі өте бағалы аң (ҚТТС-292). *“Кәмишат бөрік”* – кәмишат терісінен жасалған бас киім (ҚТТС-292). *“Құндыз”* - өзен-көлде тіршілік ететін терісі өте бағалы аң”(ҚТТС-423); Енді белгілі ғалым Қ. Бектаевтың “Үлкен қазақша-орысша, орысша-қазақша” сөздігіндегі сөздерінің аударылуына тоқталсақ, *“құндыз”* сөзінің орыс тіліндегі аудармасы – *“бобер, боровый, бобр, нутрия”*, *“кәмишат”*– *“бобр, бобер”*. Орыс ғалымы С.И. Ожеговтың “Словарь русского языка” еңбегінде *“бобр”*- *“грызун с ценным мехом, живущий колониями по лесным рекам”*. *Болотный б.(нутрия).“кәмишат”* – *“бобр, бобер”*, *“кәмишат, бұлғын”* –*“соболь”* деген анықтама берілген. Бұл жерде аудармашы мәтіннің контекстік-стильдік бояуын қанық беру үшін қолданыстық сипатына орай *“кәмишат бөрік”* сөз тіркесін *“камчатная шапка”* және *“бобровая шапочка”* деп екі түрлі аударады.

*“жаулық”*сөзіне - Қалың топ, ақ *жаулықты* келіншектер, *үкілі кәмишат бөрікті* қыздар көріңді (I,181). - Приблизжалось большая толпа; женщины в белоснежных головных *повязках*, девушки – в *камчатных шапках* (I,204). *“жаулық”* сөзінің аудармасы – *“платок”*, ал *“повязка”*сөзінің қазақ тіліндегі баламасы – *“байланған мүберек, бинт, таңғыш (мед.)”*. *Жаулық* –күйеуі бар әйелдердің басына салағын орамал. Аудармада жаулық повязка болып аударылған. Өйткені, орыс халқының мәдениетінде *жаулық* түсінігі жоқ, себебі, *жаулық* – қазақ әйелдерінің ұлттық бас киімі болып табылады. Сонымен бірге аудармада *“ақ жаулық”* сөз тіркесі *“белоснежных головных повязках”* деп берілген. Ал С.И. Ожегов сөздігінде *“повязка”*-1. *кусоч ткани, повязываемой на что-н.* 2.*бинт или иной материал, которым завязано больное место*. Орыс тілді оқырман ақ *жаулықтың повязка* болып берілген аудармасынан бас жарақаттанғандағы байланатын таңғыш немесе бинт ретінде түсінуі мүмкін (ассоциациятивті лақун түрі). Сондықтан ғаламның тілдік бейнесінде ұлттық мәдениетімізді танытатын сөздер тобының бұрмаланып берілуіне әкелуі мүмкін. “Ғаламның тілдік бейне-көріністері әр тілдің өзіне ғана тән ерекшеліктеріне, әр халықтың дүние-ғаламның түрлі түсін өзінше мүшелей тануына, ол фрагменттерді өзінше бейнелеп атауына байланысты тіл-тілде өзгеше болып өріледі” [31,64].

“шекпен”. Жыртық – шокпыт *тон-шекпенге* оранған, дімкәс кемпір-шалдар байқалды (I, 387б.). Бродили старики и старухи, одетые в остатки *шуб и чекменей* (I, 408стр.). Жаланап етке киген *шекпені* жыртылған (I,387). На голое тело его был надет рванный *чекмень*(I,408). Болмаса, *сұр шекпенді* кигізіп, бойын кездеп, айдатқанда тоқтамасын-Иначе не успокоюсь и я, пока не измерив роста, не наденут на него *серого кафтана* и не сошлют подальше. Орыс тілінің түсіндірме сөздігінде *шекпен* сөзіне мынадай анықтама берілген: “Долгополая верхняя форменная одежда казачьих офицеров”. Шекпен Дон

казактарының әскери киімі болып табылады. **Кафтан** сөзінің орыс тіліндегі мағынасы – *старинная мужская долгополая верхняя одежда*. Қазақ тілінің сөздік қорында **кафтан** лексемасы жоқ. Аудармашы қазақтың ұлттық тегін насихаттайтын сөздердің кейбірін аударып, кейбірін тастап кеткен. Осыдан мынадай тұжырым шығаруға болады: біздің ұлттық сөздерімізді білмейді деген ой туады. **Кафтан** сөзі қазақ тілінде лақун болып табылады.

Тымақ сөзіне – Басында көкшіл сұрғылт жібекпен тыстаған жұқа қара **елтірі тымағы** байқалады (I,272). На голове **шапка из мерлушки** с серебристым шелком (I,182). Ол ғана емес, қызыл манат шапан мен биік өкше етік киіп, елден срекше ұзын төбе **тымаққа** үкі тағып алу бұл өңірдің бар күйеуіне жол болатын (I,180). Согласно обычаю, жених должен нахлобучить на голову **малахай** с высоким верхом, увенчанный пучком перьев филина, надеть шапан красного сукна и сапоги на высоких каблуках, чтобы отличаться от всех остальных (I,203). **Үкілі тымақ**, қызыл шапан қоржында (I,180). **Малахай с пришитыми перьями** и красный шапан-все это было спрятано в переметную суму (I,203). Енді малақай және тымақ сөздеріне сөздік көмегімен түсініктеме беріп өтсек: “**Малақай**” – құлағы бар жылы бас киім, құлақшын. “**Тымақ**”- аң терісінен жасалып, суықта киетін бас киім. Нақтылап талдасақ, тымақ-әр түрлі аңдар мен мал терілерінен жасалатын ерлердің қысқы бас киімі. **Тымақ** бас киімі жалпы қазақ ұғымында жақсы, белгілі, бай адамдардың бас киімі болып табылады. Тымақтың жасалу үлгісі әр жердің ерекшелігіне қарай әр түрлі болады. Ал малақай ортақ ұғым, яғни бас киім түрлерінің жалпы атауы. Орысша нұсқада **тымақтың “малахай”** түрінде келуі біздіңше дұрыс емес. Себебі дәулетті, күйлі адамдар бұрынғы кезде бас киімді тымақ деп атап, ал қарапайым адамның бас киімі-малақай түрінде танылған.

“Абай жолы” романының I томының 186-бетінде: “Бастарына еркектің бас киімін киіпті. Қара мақпалмен тыстаған жұқа қара **елтірі тымақтары** бар. Қыз кимейтін бас киімнің артын алдына келтіріп, теріс киіпті” түрінде берілген. Орыс тіліндегі нұсқасында: “Но внешний вид двух девушек, выехавших вперед, действительно был совсем необычным: на головах их был мужской головной убор-черные тонкие **шапки из мерлушки**, крытые черным же бархатом. Но мало того, что обе надели головной убор, не принятый у девушек, - они надели его задом наперед, прикрыв на затыльниками лица” (I,218). Бұл жерде **тымақ** сөзі енді **малахай** түрінде аударылмай, **шапка** болып аударылған. Тымақ сөзі этнолингвистикалық рөл атқарып тұр. **Тымақ** сөзінің аудармасы этномәдени ерекшелік принципімен аударылмаған. Біздіңше, этнолингвистикалық негізге сүйенген түрде **елтірі тымақ** сөзі **тымақ из мерлушки** түрінде аударылуы тиіс. Тымақ бас киімі тек қазақ халқына ғана тән бірден-бір ұлттық киім болып табылады (көршілес оңтүстік-шығыс башқұрттарда: **колаксын** деп аталады). Сондықтан да бізше, мәтіннің аудармасынан кейін **тымақ** сөзіне толық түсініктеме берілуі керек. **Тымақ** сөзі лақун түрлерінің ішінде этнографиялық лақунға мысал бола алады.

Құрт сөзі бойынша - *Босағада малшы қатын үлкен күбіге іркіт пісіріп тұр. Бір жағынан кең қазанда құрт қайнап жатыр екен. Ет асқысы келмеген үйге ол бір жақсы сылтау болатын* (I,156).- *У самой двери скотница готовилась*

варить овечий сыр. Ен алдымен “кұрт” сөзінің мағынасын ашып, талдап көрсетейік. “*Кұрт*”- катықтан әр түрлі етіп жасалып, кептірілген сүт тағамы (ҚТТС, 427); “*Курт*” – сирсованный творог; курт-(шарики или лепешечки из отжато́го и засуше́нного творога) [53,214]. “*Сыр*” – ірімшік [17,654]. Ал С.И. Ожегов сөздігінде “*сыр*” сөзіне – пищевой продукт в виде твердой или полутвердой массы, приготовляемой из заквашенного особым способом молока” [44,774] түрінде түсініктеме берілген. Бұл мысалда “*кұрт*” сөзінің “*сыр*” болып аударылуы ләқун. Өйткені, түрколог Е.Н. Шипова еңбегінде “*курт*” сөзі аударылмай, түпнұсқасында көрсетіле отырып, түсініктеме беріліп өтілген. Аударманы біздіңше, бұл жерде қазақ тіліндегі “*кұрт*” сөзін “*сыр*” деп аудармай, сол түпнұсқасында келтіріп өтуі тиіс. Бұл жерде орыс тіліндегі “*сыр*” сөзінің берер мағынасы тіпті басқа, ол жалған балама болып табылады.

Қазы – Ылғи бір түрілген қазы, төңкерілген жас құйрық, сары алтындай балқыған жал, желін майлар...Әрбір екі табактың бірінде, әлгінің үстіне бір-бір қоңыр бас орнапты. –Ой, тұздықтарың қайда? (I,120).- Четыре джигита с глубокими блюдами, наполненными мясом. Толстые казы, сложащиеся кюрдюки, желтое сало заливка и вымени... Голова барана увенчивала каждое второе блюдо. –Эй, где туздык?(I,157). “Қазы”- жылқының төстіктен төменгі майлы еті[34,365]. “Қазы” – жюри, судья, конская колбаса [17,264]. “Қазы”- колбаса, начиненная мясом и жиром, находившимся около ребер [53,152]. “Колбаса” – пищевой продукт, особо приготовленный мясной фарш в прозрачной непроницаемой оболочке из кишки[44,272]. “Колбаса” – шұжық [17,561]. Сонда мұнда байқағанымыздай, “қазы” сөзі “колбаса” түрінде аударылмауы керек. “Колбаса” сөзінің баламасы жоғарыда аталғандай, “шұжық”. “Шұжық” – сан, жон еттерін ұсақтап турап, содан кейін ішекке салып дайындайтын тағам[43,197]. Қазақ ұлттық тағамдары болып табылатын “қазы” мен “шұжық”тардың дайындалу үлгісі әр түрлі. Сондықтан, “шұжық” сөзі орыс тілінде “колбаса” түрінде келуі мүмкін, алайда “қазы” “қазы” мәтінде де, сілтемеле де өзінің түпнұсқадағы қалпымен берілуі тиіс.

“Жал” – подгравная часть конской туши; “сало”- май; “жир” – май. “Жал”-жылқының, құлынның жал майы[34,197]. “Сало”-жировое отложение в теле животного[44,685]. Қазақтың ұлттық түсінігінде “май”-“жир” ұғымдары бірдей, осы себептен, аудармада “желтое сало заливка” түрінде аударылмай, “желтый подгравный жир” деп берген дұрыс.

Ұлы жазушы М.О. Әуезовтің “Абай жолы” романының қос тілдегі нұсқаларын ала отырып, біз мәтіндегі сөздер мен сөз тіркестерінің аударылу ерекшелігіне көңіл аудардық. Сөздер мен сөз тіркестерінің орыс тіліне аударылуында сөздерді этнолингвистикалық сипатта қарастыра отырып, екі тілдегі ләқун мәселесін көтере білдік. Осы негізде мынадай пікірді қосып өткенді жөн деп санаймыз. Әрбір мәдениеттің өзіне тән кілтті сөздері болады. Қазақ мәдениетінде ондай сөздердің қатары әлі толық қалыптасқан жоқ. Мәдениеттің кілтті сөзі болу үшін сөз жалпы қолданыстық, жиілік сипатта келіп, фразеологиялық оралымдар мен мақал-мәтелдер құрамында болуы керек. Бір тәрізден екінші бір тілге аударылған әрбір сөз дұрыс аударылуы үшін сөздік керек. Аударма ісінде білімді қолдану және қарым-қатынас жасау мақсатында,

екінші тілді үйренуде, әр түрлі тілдердің лексикалық жүйесімен салыстырмалы танысуда, тілмен дербес жұмыс жасауда сөздіктің рөлі өсе түседі.

Қос тілді аударма сөздіктер сөздік қордың толық әрі нақты стилистикалық және семантикалық сипатына ие болуы керек. Қос тілдік сөздіктерді құрастыру алдында арнаулы лексиканың семантикалық және құрылымдық ерекшеліктері анықталынып берілуі керек.

Осындай жұмыс көркем мәтінді оқырманның жеткілікті түрде қабылдап, толық түсінуіне мүмкіндік береді және қазақ ұлтының этномәдениеті мен ұлттық болмысын кеңінен түсініп танысуына жол ашады.

III бөлім бойынша көркем аудармадағы лакун мәселесіне, аудармадағы баламасы жоқ тілдік бірліктерге, лакундық құбылыс түрлерінің тілдегі сипатына, М. Әуезовтің “Абай жолы” романының орыс тіліне аударылуындағы лакун мәселесіне тоқталып өттік.

Бұл бөлімнің басқа бөлімдерден ерекшелігі – ғылыми-зерттеу жұмысымыздың негізгі арқауы болып отырған көркем аударманың лингвомәдени аспектісіндегі лакун мәселесіне кеңінен тоқталып өту. Яғни, “Абай жолы” романы негізінде көркем аударма, оның ішінде лингвомәдениеттану бағытында қарастырылатын лакун мәселесінің теориясы мен практикасының қызметін, мән-маңызын, рөлін, т.т. ашып қарастыра білдік.

Лакундардың толтырылуы – басқа мәдениет адамына түсініксіз болған мәтіннің кейбір бөлігінің мазмұнының ашып көрсетілуі. Лакундардың толтыру тәсілдерінің кең тараған түрі мәтіндегі аударма, аудармадағы басқа мәдениет элементтерінің түсініктемесін беру. Көркем аударма мәтініне ескертпе қосылмаған немесе мәтін соңынан сөздік ретінде беріледі. Лакундардың орнын толтыру (компенсация) бір тілден екінші бір тілге мәтіннің аударылу барысында мәтіндегі ұлттық мәні бар өзіндік кедергілерді алып тастау үшін және өзге ұлт мәдениетінің сол немесе басқа үзіндісін түсіну мақсатында мәтінге оқырманның өзіндік мәдениетінің арнаулы элементтерін енгізу болып табылады.

Біз ғалым Г.А. Қажығалиеваның ғылыми тұжырымдамасына сүйендік. Лингвомәдени түсініктемеде көркем мәтінмен жұмыс істеуді бірнеше кезеңге бөліп өттік. Яғни:

-көркем мәтінмен түпкілікті таныс болу (көркем мәтіннің авторы туралы ақпаратқа ие болу, шығармашылық жолымен таныс болу, шығарманың тууына негіз болған жайттардан хабар болу);

- көркем мәтіннен лингвомәдениеттанудың баламасы жоқ тілдік бірліктерін таба білу;
- лексикалық единицалардың денотатпен сәйкестігін сөздіктер мен анықтамалықтарға сүйене отырып табу.

Осы кезеңдерден өткеннен соң лакундарды анықтадық. Жоғарыда көрсетілген кезеңдердің жұмыс нысаны етіп анықтау, хабарлау, салыстыру және айыруды алдық.

Осындай жұмыс көркем мәтінді оқырманның жеткілікті түрде қабылдап, толық түсінуіне мүмкіндік береді және қазақ ұлтының этномәдениеті мен ұлттық болмысын кеңінен түсініп танысуына жол ашады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазіргі күні лингвистикада аударма мәселесі дербес, арнайы зерттеуді талап етеді. Жазушы, ғалым М.Әуезов қазақ тіл білімінде аударма теориясы ғылымның бір дербес саласы болып жетілмегендігін, қалыптасып есею күйінде ғана екендігін атап өткен болатын [13,6]. Аударматануда аударма теориясының негіздері, аударматану ғылымының объектісі мен ұстанымдары, әдіс-тәсілдері мен бірлік тұлғалары, аударманың нормасы, аударма ісіне қойылатын талаптар сияқты маңызды ғылыми тұрғыдан бүгінгі күнге дейін толық анықтала қойған жоқ. Аудармашының екі тілді жетік білу талабы қойылады; екі тілді жетік білу - кез келген ситуациядағы коммуникативтік актіде екі тілде өз ойын еркін жеткізе алу деген сөз. Қоғам мүшесінің, жеке адамның екі тілді жетік білуі – ғылым одағы «субординативті кәсіпті адам» (билингв) және «координативті кәсіпті адам» (билингв) ұғымдарымен байланысты. Бұл – қазақ ғылымында анық – қанығы ғылыми дәлелдене қоймаған күрделі мәселе. Біздің объектімізге қарай маңыздысы - аудармашының тілдерді меңгеру деңгейі. Әсіресе қазақ тіліне аудару үшін аудармашының қазақ тілін жоғары деңгейде меңгеруі – білуі айрықша рөл атқарады. Аудару ісімен шұғылданатын адамның қазақ тілін жетік білуіне бөле – жара назар аудартуымыздың себебі бар.

Тіл білімінде соңғы жылдары лингвомәдениеттану деп аталатын бағыт тіл білімінің басқа да когнитивті, антропологиялық бағыттары қатарына қосылған жас салалардың бірі болып табылады. Жалпы, лингвомәдениеттану – соңғы жылдарда лингвистика мен мәдениеттанудың түйіскен тұсынан туындап отырған жаңа ғылым. Лингвомәдениеттану саласы жайында, жалпы бұл саланың объектілері, единицалары мен пәні жөнінде орыс тіл біліміндегі алғашқы көзқарастар В.Телияның, В. Воробьевтің, В. Маслованың еңбектерінен көрініс тапқан. Міне, сондықтан тіл білімінің лингвомәдениеттану бағытының негізгі категорияларының бірі болып табылатын аудармадағы лакун мәселесі жөнінде тоқталуда, ең алдымен лакун түсінігінің мәні мен қызметіне, лакундық құбылыс түрлерінің тілдегі сипатына, аудармадағы оның рөліне тоқталдық. Ұлы жазушы М.О. Әуезовтің “Абай жолы” романының екі тілдегі (қазақ және орыс тілдеріндегі) нұсқасын салыстыра отырып, мысалдар негізінде аудармадағы лакунның теориясы мен практикасын ашып көрсетуді жөн көрдік. Өйткені, мәдениет - бұл адамзаттың өзінің қоршаған ортасында іскерлігі мен алға қарай ұмтылуының нәтижесінің ерекше бейнесі ретінде табиғатқа қарама-қарсы қойылатын ғылым салаларының бірі. Яғни, мәдениет-адамзаттың жемісі, туындысы. Лингвистика категориясы ретіндегі мәтін ұғымы - адамзаттың арнайы құрастырып қалыптастырған туындысы. Мәтін ұғымының тілде бірнеше анықтамасы көрініс табады. Мәтін (лат.-*дәнекер, құрылым*). Мәдениеттің ғаламдық түсінігі мәдениет субъектісімен шексіз, шектелусіз мәтін ретінде қабылданады.

Біз ғалым Г.А. Қажығалиева әдісіне сүйенген түрде зерттеу объектісі ретінде “Абай жолы” шығармасын ала отырып, оған лингвомәдениеттану тұрғысынан талдау жүргіздік.

Көркем мәтіннің лингвомәдени талдауы дегеніміз – реципиентке беймәлім болған тілдік материал негізіндегі әдеби шығарманы оның қабылдауы мен түсінуі, сондай-ақ, берілген мәтіннің идеялық-көркемдік өзіндік шеңберінде негізгі лингвокультуремалардың мәнінің ашылуы.

Көркем аудармада көркем шығарманы лингвомәдени шеңберде талдаудың бастапқы кезеңі лингвомәдени түсініктеме беріп өту[1, 217].

Біз ғалым Г.А. Қажығалиеваның ғылыми тұжырымдамасына сүйене отырып, лингвомәдени түсініктемеде көркем мәтінмен жұмыс істеуді бірнеше кезеңге бөліп өттік:

- көркем мәтінмен түпкілікті таныс болу (көркем мәтіннің авторы туралы ақпаратқа ие болу, шығармашылық жолымен таныс болу, шығарманың тууына негіз болған жайттардан хабар болу);
- көркем мәтіннен лингвомәдениеттанудың баламасы жоқ тілдік бірліктерін таба білу;
- лексикалық единицалардың денотатпен сәйкестігін сөздіктер мен анықтамалықтарға сүйене отырып табу.

Осы кезеңдерден өткеннен соң лакундарды анықтадық.

Жұмыста ең алдымен лакун ұғымына түсінік беріле отырып, оның түрлеріне тоқталынды. Тілдегі лакундық құбылыс түрлерінің мәні мен негізгі сипаты мысалдармен дәлелденілді. Аудармадағы баламасы жоқ тілдік бірліктер және лакун арасындағы өзара ұқсастықтар мен басты ерекшеліктер мысалдар арқылы түсіндірілді. Аударма мәтініндегі лакун топтарының түрлері: субъекттік, қызметтік, мәдени кеңістіктегі, мәтіндік лакун түрлері сөз етілді. Аударма мәселесінде лексикалық лакундармен қатар грамматикалық лакун түрлерінің бар екендігі ғалымдар пікірлерімен салыстырылды.

“Абай жолы” романы бойынша орыс тіліне аударылған сөздер мен сөз тіркестерінің, сөйлемдердің лингвомәдени ерекшеліктерін анықтау, лакундық құбылыстың мәні мен маңызын айқындауда төмендегі міндеттер жүзеге асырылды:

➤қазақ халқының дәстүрлі қолөнеріне (киіз үй, ыдыс, мата және ұлттық киім атаулары) қатысты атаулардың аударылу ерекшеліктеріне мән бере отырып, олардың лакундық аспектісін қарастыру;

➤қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығына тән атаулардың (оның ішінде, төл атаулары, ұлттық тағамдар, аң аулаудағы айла-тәсілдер) бір тілден екінші тілге аударылу мәні, олардың аудармадағы лакундық сипаты;

➤қазақ халқының салт дәстүрлеріне байланысты атаулардың (ұлттық ойын түрлері, асық түрлері) аудармадағы лакундық сипатын талдап айқындау;

➤адамға байланысты атаулардың (адамның жасына, қызметіне, дене пішініне, мінез-құлқына байланысты атаулар) аударылуындағы баламаларды лакундық тұрғыдан саралап айқындау.

Көркем аудармадағы лингвомәдениеттану ілімінде лингвокультуреманың бір түрі болып халықтың өзіндік бағалы сыр-сипаты бейнеленетін екінші моделдеуші жүйе түріндегі әдеби шығармалар жатады. Міне, сондықтан да біз жұмыстың нысаны етін “Абай жолы” роман-эпопеясының екі тілдегі нұсқасын

катар ала отырып, аударма негізінде көркем аудармадағы лакун мәселесіне көңіл бөлдік. Сондай-ақ, әр түрлі деңгейдегі сөздіктермен жұмыс жасай отырып, ұлтымыздың материалдық және рухани мәдениетіне қатысты атаулардың көркем аудармадағы лингвомәдениеттану аспектісі аясында қарастыра отырып, оларды лакундық тұрғыдан көрсетіп өттік. Жалпы, аудармадағы лакун қызметін айқындауда көркем әдеби шығарма негізінде картотека-мысал үлгілері жинақталып талданды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Азроянц Э.А. Современная картина мира. Формирование новой парадигмы. Москва: Новый век, 2001.-260стр.
2. Айтбаев Ө. Аударма ғылымы және оның зерттелуі. Алматы: Ғылым, 1987.-308б.
3. Академик А.Х.Марғұланшын 100 жылдығына арналған “Көшпенділер өркениеті мен рухани мәдениетінің тарихы” Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары, Павлодар, 2004, том-2, 458б.
4. Алдашева А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. Алматы: Арыс, 1998.-215б.
5. Алдашева А. Жаңа атаулар. Ана тілі, 1992.-126б.
6. Алтыбаева С.М., Маланова М.Х. Художественный перевод и сравнительное литературоведение. Алматы: Респ.издат.каб.Каз.ак.обр. им И.Алтынсарина, 2000.
7. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алматы: Санат, 1997.-607б.
8. Ауэзов М. Абай. Роман-эпопея в 2 книгах. М., Гос. Изд. Худ. Лит.,1958.
9. Ахметов З. Казахское стихосложение. Алма-Ата: 1964.-460б.
10. Ахметов С.М. Әуезовтің көркем аудармадағы шеберлігі. А.: Мектеп, 1976.-159б.
11. Ахметжанова З.К. Функционально-семантические поля русского и казахского языков. Алматы: АГУ им. Абая, 1989.-609б.
12. Әбілов А.Ә. Көркем аударма шеберлігі. Монография. Алматы: Қазақ университеті. 1997.-156б.
13. Әлімқұлов Т. Жемісті жолда. Көркем аударманың кейбір мәселелері. А.: Қазмемкөркемәдеббас.,1957.-50-66б.
14. Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. 4-томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2003.
15. Әуезов М. Абайтану дәрістерінің дерек көздері. Алматы: Санат, 1997.-442б.
16. Әуезов М. Көркем аударманың кейбір теориялық мәселелері. А.:1957.-312б.
17. Бектаев Қалдыбай. Үлкен қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздік. Алматы: “Алтын қазына”, 2001.-704б.
18. Бельгер Г. Тихие беседы на шумных перекрестках. А.:Арыс, 2001.-148б.
19. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. А.:Мектеп.-1975.-307б.
20. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. М.:Высшая школа, 1973.
21. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы): Монография. – М.: Изд-во РУДН, 1997. – 331с.
22. Гачев Г. Путешествие в казахский космос. Семей: Международный клуб Абая, 2002.-218б.

23. Гачев Г. Национальные образы мира. Москва: Сов. Писатель, 15-1988.-448с.
24. Елисеев И.А. Словарь литературоведческих терминов. Ростов-на-Дону: Феникс. 2002.-320с.
25. Жәкесба К. Көркем аудармадағы ұлттық болмыс және шығармашылық ізденістер. А.: 2002.-24б.
26. Жанәбілов Ш. Қазақша мал атаулары. А.:Қайнар.1982.-149б.
27. Жанпейсов Е.П., Этнокультурная лексика казахского языка (на материалах произведений М.Ауэзова).-Алма-Ата: “Наука”, 1989.
28. Жанпейсова С. Лексика духовной культуры казахского языка. Алматы, 1993.
29. Жюль Марузо. Словарь лингвистических терминов. М.:Едиториал УРСС, 2004.-440стр.
30. Исмакова А.С: Возвращение племени. А.:НИЦ Ғалым, 2002.-199с.
31. Кажигалиева Г.А. Культурологический аспект в работе над художественным текстом. – Алматы: “Айкос”, 2000. – 249с.
32. Комиссаров В.Н. Лингвистика перевода. М.:Международные отношения, 1980.-166с.
33. Краткий этимологический словарь русского языка. Под ред.Бархударова С.Т.Москва: Просвещение, 1971.-538с.
34. Қазақ тілінің сөздігі. Жанұзақов Т.А.: Дайк-Пресс, 1999.-774б.
35. Маслов Ю.С. Введение в языкознание: Уч.пособие. М.:Высшая школа, 1998.-272с.
36. Маслова В.А. Лингвокультурология. Учебное пособие. М.:Академия, 2001.-208с.
37. Материалы научно-методической конференции, посвященной памяти пр.М.М.Копыленко.А.:1999.
38. Материалы международной конференции: Казахстанская филология: проблемы и перспективы. А.:АІҰ им. Абая, 6-8 мая, 2002.
39. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. М.:Аспект, 1996.-73с.
40. Мещерякова М. Литература в таблицах и схемах. М.:Айрис-Пресс, 2002.-216.
41. Мың бір мақал жырға үш жоқтау. Ахмет Баржақсы баласының жинағы. А.: Қазақстан. 1993.-94б.
42. Нұрғалиев Р.Н. Шапырақ (энциклопедия). Алматы: 1989.-568б.
43. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.:”Русский язык”, 1989.-924с.
44. Пылаева О.Б. К вопросу о разновидностях грамматических лакун. АМГУ.2005-01-24.
45. Сағандыкова Н. Основы художественного перевода. А.:Санат, 1996.-206с.
46. Словарь-справочник лингвистических терминов. М.: Просвещение, 1985.
47. Галжанов С. С некоторых основных проблемах художественного перевода. Алматы, 1961.
48. Гелля В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.:Языки русской культуры., 1996.

49. Темиргазина З.К. Современные теории в отечественной и зарубежной лингвистике: Учебное пособие: Курс лекций для магистрантов и студентов-филологов. Павлодар: ТОО НПФ "ЭКО", 2002.-140с.
50. Тіл білімі сөздігі-Словарь по языкознанию. Алматы: Дайк-Пресс, 1999.
51. Толковый словарь русского языка С. И. Ожегов и Н.Ю. Шведовой.
52. Чуковский К.И. От двух до пяти. М.:Сов.Россия, 1958.-390стр.
53. Шипова Е.П. Словарь тюркизмов в русском языке.--Алма-Ата, "Наука" КазССР, 1976.-444с.
54. Федоров А. О художественном переводе. М.:1961.
55. Флорин С. Муки переводческие. Практика перевода. М.:Высшая школа, 1983.-180с.